ساس سٽِي سکر ڪام
www.sascitysukkur.com

ماڙهو ميگهه ملهار

ڊجيٽل پبلشر

سنڌي ادبي سنگت شاخ سٽِي سکر

چيف ايڊيٽر

عبداللطيف انصاري

0333.7146119

ڪمپوزنگ

سعيد سنڌي (جيڪب آباد)
فون نمبر : 0333.7346188
0344.3118179

دولهه منهنجي ديس جا

ماڻهو ميگهه ملهار

فهرست

- مهاڳ (اياز گُل)
- مسڪين جهان خان کوسو
- غلام محمد لغاري
- محمد عثمان ڏيپلائي
- حيدر بخش جتوئي
- محمد صالح عاجز
- علي احمد ڏوگر
- پير حسام الدين شاهه راشدي

مھاڳ

مون سي ڏٺا ماءُ ...

* سنڌ ۾ اھڙا ماڻھو آڱرين تي ڳڻڻ جيترا آھن، جن جي ھڪ ئي وقت سياسي ۽ ادبي حيثيت، عبدلواحد آريسر جھڙي ھجي. عبدالواحد آريسر، منھن ۾ توڙي مَنَ ۾ موسىٰ آھي_ ھو آرسي ناھي، شيشو آھي، جنھن جي پنھي پاسن کان نھارڻ سان ساڳيا منظر ڏسي سگھجن ٿا، زندگيءَ سان پرپور منظر.

ھن جو تعلق، سدا سُھٽي من مُھٽي سنڌُ جي اُن ڏُترٿيل حصي سان آھي، جتان جي ماڻھن سخت ڏُڪار ۾ بہ ڏاڏاٽي ڏيھہ جي ولڙين واس کي وِڪيو ناھي ۽ ڏارين جي لوڏن ۽ لشڪرن اڳيان بہ لوئي جي لڄ رکي آھي_ سونھن، سگھہ ۽ سچ، تر جي عظمت جا اُھڃاڻ آھن ۽ اھي ٿئي شيون، جيئڻ جو تئين آريسر کي ورثي ۾ مليون آھن، ڪائي بہ ڪاري ۽ ڊگھي رات سون سريکي سورج کي اڀرڻ کان روڪي ناھي سگھي .مسڪين، ڏيپلائي، لغاري، آريسر، سھسين سورج آھن) سچي سنڌ سورج آھي(!، جن تر جي چلڪٽيءَ واري مان ڪني ڪيڍي، ڪوڙ کي شڪست ڏني آھي / رات کي شڪست ڏني آھي” ماڻھوميگھہ ملھار“ ھڪ سچي ماڻھوءَ جي پين سچن ماڻھن کي پيٽا آھي .اھڙو سلوڪ آھي، جھڙو بادشاھہ بادشاھن سان ڪندا آھن .

آريسر، جا لکيل ھي،” سوانحي _ تاثر “ جن امر ماڻھن تي مشتمل آھن، سي اسان جي قوم، ادب، تاريخ ۽ ثقافت جا محسن آھن ۽ پنھنجي پر ۾ سنڌ جي تاريخ جا سونھري اکرن ۾ لکيل باب بہ _ مسڪين جھان خان کوسو، غلام محمد لغاري، محمد عثمان ڏيپلائي، حيدربخش جتوئي، محمد صالح عاجز، علي احمد ڏوگر، پير حسام الدين راشدي، سي اھڙا نانوَ آھن، جن جو

لطيف سائينءَ جي لفظن ۾ ” مرڻ مشاهدو آهي ۽ جن ڪي مَري ٻه ماتِ ناهي ٿيٽي“.

سنڌ ۾ هن ڪان اڳ ڇپيل خاڪا، سوانحي نوٽ ۽ تاثر پلي آريسر جي هنن لکيل تاثرن کان وڏيڪ دلچسپ هجن، پر انهن شخصيتن جي زندگيءَ جا صرف آهي رنگ روپ ظاهر ڪيل آهن، جيڪي لکيڪ کي ذاتي طور نظر آيا آهن، جڏهن ته ” ماڻهو مينگهه ملهار “ جي سيني شخصيتن جي زندگيءَ جا عڪس چٽا پٽا اسان جي سامهون آهن، صرف آريسر ئي انهن کي پنهنجي ذاتي دوستيءَ جي آئيني ۾ ناهي ڏٺو، پر اسان سڀ / سڄي قوم اهي پسن پيا _ اُهي سڀ، اسان سيني جا گهٽگهرا آهن، ساٿي آهن ۽ محسن آهن _ڪڏهن نه وسرڻ جهڙا، ڪڏهن نه وسارڻ جهڙا ” _ ڪي ڏور ٻه اوڏا سپرين!“

هنن تاثرن ۾ آريسر نه صرف متين مهان ماڻهن جي زندگيءَ جي حصن کي آڏي اڳيان ڪيو آهي، پر اُن سان گڏ هُن، سندن زندگيءَ جي پس منظر ۾ سنڌ جي سماجي حالتَ، ماڻهن جي پنهنجي محسنن ڏانهن بي حسي واري برف جهڙي ٿڌي رويي، (هتي خاص طور تي مسڪين جهان خان کوسي جو حوالو ڏيندس، جنهن پنهنجي سڄي زندگي، ماڻهن لاءِ، ماڻهن جي روشن آئيندي لاءِ دان ڪري ڇڏي ۽ پڇاڙڪن پهرن ۾ لکن ماڻهن جي ميڙ مان ڪنهن هڪ ٻه، جنهن جي آسروند اکڙين کي، اڃي آسيس نه ڏني _ سندس عظمت جي پيرن ۾، پيار جي ٻتڙن پولن جا قول پيتا نه ڪيا!!)، سجاڳيءَ جي تحريڪن.، انهن جي سرواڻن ۽ سنڌي ماڻهن جي تاريخي ۽ ادبي چنگن مندن دورن مان گذرڻ جي ٻه وارتا بيان ڪئي آهي _سولي سنڌي ۾ ان کي” هڪ تير سان ٻ شڪار ڪرڻ “چئبو.

آريسر جي تفرين ۽ تحرين ۾ جا هڪ شئي مون کي گهڻو وڻندي آهي، سا آهي، سندس پولي .مٺي، سوادي ۽ سونهن پري پولي .سياست جي پٿر جهڙي سيني مان، ڦٽي نڪرندڙ متانهين کان ڪرندڙ جهرني جهڙي مڌر مڌر پولي _ سندن لکٽين ۾ شاعراڻيون، جهلڪيون ايتريون ته ملنديون

آهن، جو مون کي لڳندو آهي، ڇڻ آريسر کو جوڻ مٿايل شاعر آهي يا جوڻ مٿائي ڪڏهن نہ ڪڏهن شاعر بڻبو .سندس لکڻين ۾ تشبيهون بہ ايتريون تہ خوبصورت ۽ نيون نيون استعمال ٿيل هونديون آهن جو انهن کي پڙهي، ذهن جي قرهيءَ تي شيخ اياز ۽ آغا سليم جا نانوَ تري ايندا آهن_ ”ماٺهو مينگهہ ملهار“ جا سمورا تاثر بہ اهڙن ئي سُرن پريل ٻوليءَ ۽ سونهن پرين تشيهن سان مُنهن تائين پريل آهن، جيئن ڪي هيٺ اُتاريل :

”انسان جي حياتيءَ جي ڏينهن کي موت جو ڪارو ڪانءُ، اَن جي داڻن وانگر چُڳي رهيو آهي.“

.____.

سائين محمد صالح)
عاجز تي تاثر (

”لفظَ، پڌنڊڙن جي ذهن ۾ ايئن پسار ڪري رهيا هئا، جيئن ٿڻي جي ڪا ڪنواري، ڪينجهر ڪناري، پِيا جي اوسيئڙيءَ م پسار ڪندي هجي.“

.____.

سائين حسام الدين)
راشديءَ تي تاثر (

”ڏيپلائيءَ جي ڪتابن جي چمڪ منهنجي ذهن تي جيڪي چٽ اياريا هئا، سي اڄ بہ ائين ياد آهن، جيئن ڪنهن وينگس کي زندگيءَ جي پهرين پيار ۽ جوانيءَ سان پرپور چمي ياد رهجي ويندي آهي.“

.____.

(سائين عثمان ڏيپلائيءَ تي تاثر)

”ماٺهوءَ مينگهہ ملهار“ جا تاثر لکي آريسر، اُنهن اَمر ماٺهن کي نہ رڳو پنهنجي عقيدت ارپڻ جو ڪم ڪيو آهي، پر هن پنهنجي دور ۾ پاڻ ڪان

پوءِ ايندڙ دورجي ماڻهن کي، سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ اَدبي تاريخ کان واقف ڪرائڻ جو به جتن ڪيو آهي، چوجو اهي ماڻهو پنهنجي پنهنجي شخصيت ۾ سنڌ جي تاريخ آهن، سُڃاڻپ آهن .اهڙيون ساهميون آهن، جن جو سچائيءَ وارو پُڙ هميشه ڳرو رهيو آهي، اهڙا ڏيئا آهن، جي سچائي جي منزل ڏانهن ويندڙ آٽانگن ۾ ڏکين پيچرن تي ٽِم ٽِم جلي، پنهنجي پويان ايندڙن کي يُلجي پٽڪڻ کان بچائڻ پيا /بچائيندا رهندا .لکيڪ سان ڪنهن به ڳالهه تي شخصي اختلاف رکڻ کان هٽي، هي ڪتاب، هڪ اهم ادبي حيثيت رکي ٿو ۽ پڙهڻ، پرکڻ ۽ سانڍڻ جهڙو آهي.

آخر ۾ هڪڙو عرض ته هن ڪتاب جو مسودو ڏئي عبدالواحد آريسر حڪم ڪيو هيو ته پن ٽن ڏينهن ۾ پڙهي، مهاڳ لکي ڏيان، ڪنهن به ڪتابي مدد کان سواءِ، هيڏي جبل جهڙي ماڻهوءَ جي ڪتاب تي مهاڳ لکڻ ۽ اهو به ايتري ٿوري وقت ۾، ڏکيو ئي نہ، ڏاڍو ڏکيو هيو . نندڙي ڪوشش ڪئي اٿم، پر سمجهان ٿو، آريسر ۽ سندس تحريرن سان انصاف نہ ڪري سگهيو آهيان .هونئن به ڪنهن پٽاڻ جي ديپيءَ واري آئيني ۾ ڪينجهر ۽ ڪارونجهر جي عڪس کي قيد ته ٿتو ڪري سگهجي!!

ايازگُل

عمرڪوٽ سنڌ

14/11/1983ع

مسڪين جهان خان ڪوسي جون آخري گهڙيون

اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ بار بار پڙهيم پرڏسڻ جو موقعو نہ مليو هوم .تعلقي ننگر جي رهواسين لاءِ سندس شخصيت ڪرسمس جي مهربان ڪراڙي واري هئي ۽ منهنجي لاءِ سندس شخصيت جي چوڌاري الک اسرار جو گهيرو آيل هو _ دل ۾ سدائين خواهش هوندي هئي تہ ڪڏهن مسڪين سان سندس ڏکهي جاکوڙ ۽ اڻ ڪٿ سفر متعلق ڪچهري ڪريان _اِها ملاقات ٿي، پر اهڙي حالت ۾ جو آءُ زنجيرن ۾ جڪڙيل ۽ مسڪين جو اڻ ڪٿ سفر ڪٽڻ تي ۽ سندس جاکوڙي ذهن اٿاهہ اونداهين ۾ ٻڏڻ وارو هو.

ٽيو هئين جو پهرين جولاءِ1980 ع جي صبح جو مون کي جيل انتظاميا سڏي پوليس گارڊ جي پهري هيٺ سول اسپتال ڇام شوري روانو ڪيو تہ جيئن آءُ پنهنجي ٻانهن جي سور جو پروفيسر عالماڻيءَ کان معائنو ڪرايان .پروفيسر عالماڻي منهنجو معائنو ڪرڻ کان پوءِ پنهني ماتحت کي چيو تہ عبدالواحد کي منهنجي وارڊ جي روم نمبر 17 ۾ ڇڏي اچو .ماتحت، عالماڻي صاحب کي ٻڌايو تہ روم نمبر 17 ۾ مسڪين جهان ڪوسو داخل آهي .عبدالواحد لاءِ نمبر 18 روم خالي ڪرايون ٿا .اهو ٻڌي مون کي پيٽي خوشي ٿي . هڪ اسپتال ۾ داخل ٿيڻ جي ۽ ٻيو مسڪين جي پرسان رهڻ جي، جتي آءُ مسڪين سان ڳل ڳراٽي پائي روح رچنديون رهاڻيون ڪري سگهندس.

روم نمبر 18 پهچڻ کان هڪدم پوءِ هڪ ڇهہ فٽو پنجابي ڊاڪٽر مون کي نيلام جي زمين سمجهي وڪوڙي ويو .هسٽري معلوم ڪرڻ لڳو .هن جي سخت سوالن ۽ کهري لهجي کان ڪڪ ٿي مون چيو _ يار تون ڊاڪٽر هجڻ جي باوجود مون کان اهڙيءَ ريت سوال ڪري رهيو آهين،

جهڙي ريت ڪو ميجر پچ پچان ڪندو آهي. هن هڪدم منهنجي منهن ڏانهن ڏسندي چيو فوجي خراب ته ڪونه هوندا آهن. مون چيو ته آءُ ڪڏهن چوان ٿو ته فوجي خراب هوندا آهن، پر اهي ڪهڙا هوندا آهن، سو لومبا جو روح باچي جي بيواهه ٻڌائي سگهن ٿا. انهيءَ ڪاروائي ڪان واندڪائي ملڻ تي مون ڊيوٽي گارڊ انچارج مسٽر صاحب ڏني لاڪي هيڊ ڪانسٽيبل کي چيو ته آءُ روم نمبر 17 ۾ مسڪين وٽ وڃڻ چاهيان ٿو . هن پوليس جي روايتي اخلاق ڪان هٽي هڪدم نه رڳو مون کي مسڪين وٽ وڃڻ جي اجازت ڏني پر چوڻ لڳو آءُ به هلان ٿو جيئن رڻ جي راهيءَ کي ڏسي سگهان.

اسان روم نمبر 17 ۾ داخل ٿياسون. سامهون پلنگ تي جدوجهد ۽ جاکوڙجو ڏونگر بي ست ۽ بي سڌ پلنگ تي ليٽيو پيو هو .هو ڳالهائي به نه ٿي سگهيو .لڳاتار سمهڻ ۽ پوريءَ ريت پرگهور نه هجڻ ڪري، سندس ويهڪ واري جاءِ ۽ پٺن تي چُٽا پئجي ويا هئا، مکين جا پنيٽ سندس جسم تي ويٺا هئا .هن جي ڪنهن وقت جي سگهاري جسم ۾ هن وقت ايتري سگهه به ڪانه هئي جو هو پنهنجي بت تان مکيون اڏائي سگهي !!هن جي نظر متي ڪمري جي ڇت ۾ کتل هئي. شايد هو ڪجهه ڳولي رهيو هو يا ويل عمر جي انهن گهڙين جي حساب ڪري رهيو هو . جيڪي پرپور ۽ ميٺاج پريون هيون .آءُ هن ٿري جاکوڙي کي ڏسندو رهيس . اڄ اهو ماڻهو منهنجي سامهون بي ست ستو پيو هو .جنهن کي وقت جو وهڪرو، زندگي جي ڪا ابتي لهر ۽ جبر جو ڪو گهاٽو پنهنجي جاءِ تان جهڪائي، ڪيرائي يا دسي نه سگهيو هو .تنهنڪري اڄ بيماري جي خونخوار ديوي ڊاهي وڌو هو. جنهن انسان سدائين پرماري ڳجهن ڪان پارڪر جي عوام جي ماس کي محفوظ رکڻ جي ڪوشش ڪئي، تنهنجي جي جسم تان اڄ مک هڪلڻ وارو به ڪونه هو ۽ جنهن انسان جي دل هميشه لکها ماڻهن جي جهوريءَ ۾ جهجندي رهي ٿي ان لاءِ اڄ ڪنهن جي به دل نٿي ڌڙڪي . آءُ خاموش بيٺو رهيس، انهن ڪجهه گهڙين ۾

سنڌ جي اندر سماجي شعور جي اڻاٽ جي پوري تاريخ منهنجين اکين اڳيان گذري ويئي ۽ آءُ ماٺ ميٺ ۾ بنان ڪجهه ڳالهائڻ ٻولهائڻ جي واپس اچي ڪمري ۾ ليٽي پيس ۽ ستي ستي سوچيندو رهيس ته ڇا غلام قومن جا سماجي ورڪر بنا دوا درمل ۽ ڊاڪٽرن جي لاپرواهيءَ جي ائين اجل جي راهه وٺندا آهن .ان وقت مون کي ڪلڪتي جي مدر ٽريسا ياد آئي، جنهن کي نوبل انعام ڏنو ويو هو رڳو سماجي خدمت جي عيوضي ۾، ٻئي پاسي منهنجي ماتر ڀوميءَ جي هن انسان جي زندگي هئي .اها زندگي جيڪا اونداهين راتين، باهه جون ڇپيون وسائيندڙ جهولن وارن ڏينهن ۾ هار مڃڻ کان سواءِ طوفاني رفتار سان هلندي رهي ۽ جنهن ڪنهن به جبري قوت سان مهاڏو اٽڪائڻ کان ڪڏهين ڪين ڪيٻايو .زندگي جي انهيءَ تنها مسافر شايد ائين سمجهيو هو ته حياتيءَ جو هي سرڪش گهوڙو سدائين ائين ڊوڙندو رهندو ۽ ڪڏهن به ٿاٻڙجي نه ڪرندو ۽ نه ئي وري ان جو ن رڳون ساهه ڇڏي ويندي ون .۽ اهو عين روشنين ۾ اچي هميشه لاءِ اٿاهه اونداهين ۾ اچي گم ٿي ويندو .مون ڏٺو هي مظبوط ۽ اجهل زندگيءَ جو تنها مسافر تمام تيزيءَ سان فنا جي اهڙي آڙاهه ڏانهن وڃي رهيو هو آهي . جتان شايد وري ڪنهن ٿوهر يا ڪندي جي صورت ۾ ايري ۽ ڪو پيو رڻ جو راهي اچي سندس ڇانو ۾ ساهي پٽي.

مون وٽ شاگردن ۽ ملندڙن جو هجوم ڏسي، ڊاڪٽر شاگردن کي چيو .هن وارڊ ۾ هڪ پيو انسان به موت ۽ حياتيءَ جي ٻه واٽي تي پوين پساهن ۾ ٻاجهه جي ٻن ٻولن ٻڌڻ لاءِ واجهائي رهيو آهي ۽ اوهان ايڏا بي حس ٿي ويا آهيو جو ان ماڻهوءَ کي ڏسن لاءِ ان ڪمري ڏانهن لڙو به ڪونه ٿا .هڪڙي شاگرد پڇيو، اهو ڪير آهي؟ ڊاڪٽر افسوس ڪندي پيشانيءَ تي هٿ هنيو، آءُ سمجهان ٿو .اهو هڪ ڊاڪٽر طرفان مسڪين جهان خان جي موت تي آخري اوسارو هو.

شام جو ساڍي ستين وڳي ڊاڪٽر ڏرمپال (هائوس آفيسر) مون وٽ آيو .چئي ٿورو مسڪين جي ڪمري ۾ هل .ڪمري ۾ جيڪو لقاءُ

اسان ڏٺو تنهن منهنجا هوش هواس وڃائي ڇڏيا .مون ڏٺو مسڪين جي ڪمري ۾ ڪو ماڻهو موجود ڪونه هو. مسڪين جي بت ڪي ماڪوڙا ائين ويڙهي ۽ وڪوڙي ويا هئا، جيئن هندن جي ڇڏيل ملڪيت ڪي ڪليمينٽ وڪوڙي ويا هئا. وارڊ بواءِ شام واري ماني مسڪين جي پلنگ تي ڇڏي هليو ويو هو. نرس ماني ڪارائڻ جي تڪليف ڪانه ڪئي هئي .مسڪين جي چرڻ پرڻ سان دال ۽ ماني پلنگ تي هارجي ويئي هئي . جيئن ته صاف ڪرڻ لاءِ ڪوبه ماڻهو موجود نه هو .ماڪوڙن اهو ٻُل ڏسي مسڪين تي پرماري قوتن وانگر حملو ڪيو هو . سندس وات، نڪ، اکيون، ڪنڌ، پاڻهون ماڪوڙن جي زنجير سان جڪڙجي ويا هئا .ڊاڪٽر انهي حالت ڏانهن اشارو ڪري مون ڏانهن جاچيو .ڄڻ چوندو هجي” چا تون هن روپ ۾ پنهنجو پاڻ ڪي تتو ڏسين“ آءُ ڪجهه به پڇڻ ڪڇڻ کان سواءِ مسڪين ڪي ماڪوڙن کان بچائڻ ۾ لڳي ويس، پر ماڪوڙا ايترا ته گهڻا ۽ گهاٽا هئا جو مون سوچيو ته شايد آءُ ڊاڪٽر جي مدد سان هن ضعيف جسم انسان ڪي ماڪوڙن کان آجو ڪري نه سگهندس.

ڊاڪٽر ڊرمپال، (ڊرمپال نالي هئڻ جي باوجود ڊرم کان وڌيڪ انسان پال هو) سو هڪ شام مون وٽ آيو .هو هميشه گهٽ ڳالهائڻ ۽ چهري جي تاثرات سان پنهنجو مطلب ظاهر ڪندو هو. تنهن مونکي هٿ جي اشاري سان مسڪين جي ڪمري ڏانهن هلڻ لاءِ چيو . جڏهن ڪمري ۾ پهتاسين ته مون ڪي چون لڳو ته پروفيسر صاحب مسڪين لاءِ ڪجهه اهڙيون دوائون رتيون آهن جيڪي ڏاڍيون مهانگيون آهن ۽ اسپتال ۾ موجود به ڪين آهن .اسپتال ۾ معمولي دوائون به ڪين هونديون آهن، سو اهڙيون مهانگين دوائن جو ته سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي .هاڻي اهي دوائون ڪپن. انهي لاءِ ڪو اپاءُ ڪجي .اسان جي صلاح مصحلت دوران اها خبر آيل ايل _ ايم _ سي جي شاگردن ڪي پيئي، تن ڪامريڊ روچي رام جي پٽ نيل ڪنٺ جي اڳواڻيءَ ۾ مسڪين جي علاج لاءِ مستقل ڦوڙي ڪرڻ جو انتظام ڪيو.

جيترو عرصو مسڪين ايل_ ايم_ سي ۾ زنده رهيو، سنڌ جي ڪنهن بہ سماجي اداري مسڪين جي ڪابہ خبر چار نہ لڌي، انهن ادارن ۾ سگا بہ شامل آهي. پر جيئن تہ مسڪين گريجوئيٽ نہ هو .سگا صرف گريجوئيٽ ۽ انهن جي بيگمن ڪي اسلام آباد ۽ لنڊي ڪوتل گهمائڻ جو سماجي ڪم ڪندي آهي .ساوڪ بہ هئي پر جيئن تہ مسڪين جي هٿ ۾ ڪرتال يا دلوتہ نہ هو وري هن وات ٽيڙي ساري گاما ڳائڻ ايندو هو. ان ڪري ساوڪ جي ڏيان ڏيڻ جو سوام ڪي پيدا نہ ٿي ٿيو .مسڪين جي هٿ ۾ هميشہ غريب ترين جي درخواستن جا ٿها هوندا هئا ۽ هو سنڌ ۾ اهڙو ڪوبہ ادارو موجود نہ هو جيڪو اهڙي قسم جي سماجي خدمت ڪندڙ ڪارڪن جي سار سنڀال لهي .رهيا ٽري !اهي نہ ادارا ٽاهڻ چاٽن ۽ نہ وري انهن ادارن جي وسيلي پنهنجي معتبريءَ جا دڪان چمڪائي سگهن.

هڪ شام آءُ درپ هٽايو ستو پيو هوس تہ سگا جو ڪرتا ڌرتا مسٽر خان محمد پنهور آيو .بيٺي بيٺي پڇيائين چا حال اٿئي؟ ٺيڪ آهيان. ”ڪيئن آيا آهيو پڇيم. هتي طارق جي سسٽر ايڊمٽ آهي ان کي ڏسڻ آيو آهيان پر واري ڪمري ۾ مسڪين جهان خان آهي، ڪيس اوهان جي پرگهور جي سخت ضرورت آهي_ ” ان جو علاج گورنمينٽ جي خرچي تي ٿي رهيو آهي“ انهيءَ جواب تي مون کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي. چيمہ ها! مسڪين هتي موت ۽ زندگي جي ٻہ واٽي تي ٽڪيو پيو آهي ۽ سگا، بيگم سعيدالدين قاضيءَ کي اجرڪ جو تحفو پيش ڪري رهي آهي!!

شام جا ٽي ٿيا هئا، آءُ هڪ خوبصورت نرس سان ڪل يوڳ ڪري رهيو هوس .نرس پڇيو پئي تہ بي ڪلاس ۾ چا هوندو آهي. جواب ۾ آءُ کيس بي ڪلاس جا فائدا ٻڌائي رهيو هوس. جڏهن مون بي ڪلاس جي قيدين کي مليل سيئي سهولتون ٻڌائي بس ڪيون تہ هڪدم چوڻ لڳي پوءِ تہ ڏاڍو مزو لڳو پيو آهي. تنهنجي دل واپس وڃڻ تي ڏاڍي هرڪندي هوندي، چو تہ ٻاهر جي ييٽ ۾ اها جاءِ جنت آهي. چيمہ ها رڳو حور جي

ڪوٺ آهي جيڪڏهن تون هلي ته پوري حياتي اتي گذاري سگهجي ٿي. اسان جي ڳالهه ٻولهه اتي مس پهتي هئي ته ڊاڪٽر ڏرمپال آيو ۽ اچڻ شرط چوڻ لڳو.

زندگي، موت کان شڪست کائي ويئي.

ڪارونجهر جبل ڪري پيو_ زخمي مور ڦٿڪي ڦٿڪي مري ويو _ ننگر ننگو ٿي ويو.

ڊاڪٽر ڏاڍي جذباتي انداز ۾ مسڪين جي لاڏاڻي جي خبر ٻڌائي. مون ڊاڪٽر ڏانهن ڏسندي چيو .ڊاڪٽر !موت ! ماڻهن جو موت اوهان لاءِ نئون نه آهي. اوهان جي دل اسپتال کان ٻاهر ڪنهن ڪتي کي مرندو ڏسي شايد ڏکوئجي وڃي پر بيماريءَ جي بستري تي هڪ ماڻهوءَ جو موت اوهان جي لاءِ ڪائي اهميت نٿو رکي. ڊاڪٽر ڏکارو ٿيندي چيو پر هيءُ هڪ دور جو موت ۽ هڪ علائقي جي هچڪي آهي.

اسان پنهيءَ گڏجي اخبارن، ريڊئي پاڪستان حيدرآباد، مختلف سماجي ادارن ۽ ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن کي ٽيليفون تي اطلاع ڏنو. بدقسمتيءَ سان مسڪين جي لاڏاڻي وقت سندس اڪيلو پٽ جيڪو اسپتال ۾ مسڪين جي پرگهور لهندڙ اڪيلو ماڻهو هو سوبه پوليس جي نوڪريءَ ڪري ڊيوٽيءَ تي ميرپور خاص ويل هو. مسڪين جو لاش ڪٽي ننگر پهچائڻ لاءِ ايل_ ايم_ سي وٽ ڪابه گاڏي نه هئي .جو ته اهو ايل_ايم _سي جي قانون ۾ لکيل هو، ته اسپتال جي ايمبولينس ڪنهن جي لوٽ شهري حد کان ٻاهر ڪٿي نه ويندي. هي ٻي ڳالهه آهي ته ڪنهن ناريءَ جو جيئرو لاش ڪٿي ڪينجهر يا ڪراچي وڃي سگهي ٿي.

مسڪين جو لاش ٻه ڏينهن سڄي سنڌي قوم، عوامي حلقن، آفيسر شاهي ۽ سماجي ادارن جي بي حسي تي ماتم ڪندو، ڪولڊ اسٽوريج ۾ پيو رهيو. نيٺ سندس پٽ ميرپورخاص مان اچي، لاش کڻائي ويو.

حيدر آباد جي گهٽين مان نه معلوم مسڪين جو لاش ڪيڏي حسرت ۽ بي ڪسيءَ سان گذريو هوندو . حيدرآباد شهر جي گپا گيهه ۾

ڪوبہ فرق نہ پيو ھوندو ۽ سنڌ جي ھن تاريخي شھر کي ڪابہ خبر نہ پيئي ھوندي تہ سنڌ اڄ پنھنجي ھڪ گمنام ھيري کان محروم ٿي ويئي ۽ سوامي اگن ديو جو روح ڪارونجھر جي ڪور ۾ وري ڪنھن وچڙيل مور جي روپ ۾ رڙڻ شروع ٿي ويو .

مون کي مستقبل جي ڪا خبر ناھي تہ ڪو روپلي جو رھيل وارث مسڪين جي بٺيءَ تي ھيرڻ جا تازا پن رکڻ بہ ايندو يا نہ !

يا مسڪين جي مٽي وري کھڙي ڪونڌر جي روپ ۾ نروار ٿيندي!

مون اسپتال جي زندگيءَ ڏانھن ڏٺو. ان جي رونق ۽ ھل چل ۾ ڪو فرق ڪونہ آيو ھو. اھي خوشبودار لباس، بيمارن جي ڪنجھڪار ۽ اھي ٽھڪ، پر مسڪين ھليو ويو.

زندگي حسن جي پانھن ۾ ناچ ڪندي رھي اسان ستارن مان ٽٽي عدم جي غارن م گم ٿي وياسين.

....

ڏادي ڏيان سان پڏي رھيو ھو
اسان داستان پڏائيندي پڏائيندي سمھي رھياسين.

*

غلام محمد لغاري

هندستان، پاڪستان جي وچ ۾ پکڙيل وسيع ٽر واري علائقي ۾ وسڪاري جي مند ۾ جڏهن ساوڻ ساٽ ڪري وسڻ جا ويس ڪندو آهي، ڪنواريءَ ڌرتيءَ تي گاهن جي گلزاري جوين جو ڏيک ڏيندي آهي . مٽيءَ جي ذري ذري مان ڪنهن البيليءَ جي اڻ ڇهيل جسم جي پگهر جهڙي خوشبوءَ دل ۽ دماغ کي سرهاڻ سان مهڪائي ڇڏيندي آهي. سمورو ٿر ڪٽوريءَ جي ڪاڻ بنجي ويندو آهي. زندگيءَ جي رڻ ۾ ڪيئي رابيل ڦٽي پوندا آهن .سمورو سائيهه سرهي سيج بنجي پوندو آهي .پرينءَ پاسي ۾ اچي ويندا آهن. ڪيئي گيت ۽ لوڪ گيت جنم وٺندا آهن. ان وقت ڪو ڏاريو، ڪو ڦورو، ڪو رهزن، ڪو ڌاڙيل ۽ لٽيرو مدد خان جي روپ ۾ ديس جي سونهن لٽڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته مارئيءَ جي ملير ۾ ڪو غلام محمد لغاري جنم وٺندو آهي، جيڪو پالواجي پيٽ تي آزاديءَ ۽ انقلاب جو جهنڊو هميشه لاءِ کوڙي ڇڏيندو آهي ۽ ان جهنڊي حفاظت لاءِ پنهنجي زندگيءَ جي زهر جا ڍڪ پيئدو آهي. دشمن طرفان اڇلايل تير پنهنجي سيني تي سهندو آهي ۽ آخري هچڪيءَ وقت به اميد ۽ آس جي مشعل هٿان ناهي ڇڏيندو.

لغاري قبيلو سنڌ ۾ ڪڏهن آيو ۽ ڪيئن آباد ٿيو، ان سان مون جو واسطو نه آهي البته سنڌ جي تاريخ پڙهندي مون کي خليفي نبي بخش لغاري جي ڪيڏاري، امر ڪوٽ جي قلعدار غلام الله لغاري جي مدد خان جي مقابلي ۾ بهادري، غلام محمد لغاري کهنبڙي واري جي هنن لفظن ته ”سرزمين سنڌ اسان جي ماءُ آهي“، ڏاڍو متاثر ڪيو ۽ ان قبيلي جي دوستيءَ کي دائمي حيثيت ڇڏي آهي، جيڪا تاريخ جي هر دور ۾ زنده ۽ پائنده رهندي ۽ ڪي به سياسي يا قبائلي تضاد يا مخالفت انهيءَ قبيلي جي وطن دوستيءَ جي قلعي ۾ ڏار نه ٿا وجهي سگهن.

1977ع ۾ مولا بخش لغاري ۽ آءٌ ڪراچي سينٽرل ۾ هئاسين. اتي

مولابخش لغاري کي هڪ ڏينهن سردار شيرباز مزاري چيو ته لغاري ته غدار ٿيندا آهن تون ڪيئن وطن دوست ٿي جيل ۾ آيو آهين؟ مولابخش جي جواب ڪان اڳ مون چيو ته پنجاب جا مزاري تاريخ جي صفحن ۾ پڳت سنگهه جي دشمنن جي صف ۾ بيٺل نظر اچن ٿا. جڏهن ته سنڌ جا لغاري هوشو شيدي، حيدربخش جتوئي ۽ سائين جي_ايم سيد سان گڏ رهيا آهن، هر دور ۾ .مزاري صاحب وڏيڪ نه ڪچيو نه ته آءُ مزارين جي ڪجهه وڌيڪ تفصيل ۽ لغارين جو تذڪرو ڪريان ها.

انهيءَ لغاري قبيلي مان نبي سر روڊ وارو غلام محمد لغاري به هو . جيڪو جواني ڪان وٺي زندگيءَ جي پوئين پساهن تائين زندگيءَ جي عظيم جنگاهه ۾ مظلوم ۽ محڪوم عوام جي بالادستي ۽ حاڪميت لاءِ دنيا جي هر نفعي نقصان ڪان بي پرواهه، هر گلا تعريف ڪان بي نياز، وقت جي فرعوني طاقتن سان پنهنجي پوري طاقت سان ٽڪر کائيندو رهيو ۽ انهيءَ راهه حق ۾ هلندي ڪڏهن به پچتاءُ ٿڌو شوڪارو نه پريائين .هر قسم جي لالچ، هر قسم جو نفعو، هر قسم جي آچ، هر قسم جي ترغيب ڪي هي ٺاريليءَ جو وياء ۽ پارچو پار پير جي ٺوڪر سان ٺڪرائيندو رهيو ۽ زندگيءَ جي مصيبت جي زهر ڪي محبوب جي چپن جي ميٺاج سمجهي پيئندو رهيو ۽ ڪڏهن به مايوس نه ٿيو .هر مصيبت ڪان پوءِ سندس اميد وڌيڪ جوان نظر ايندي هئي، حوصلو بلند ٿي ويندو هو .ايندڙ صبح جيڪو پڪ سان شاندار هوندو .تنهن تي سندس ويساهه ويتر وڌيڪ پڪو ٿي ويندو هو.

مون کي ياد نه آهي ته ساڻس مون جي پهرين واقفيت واري ملاقات ڪٿي ۽ ڪڏهن ٿي پر ايترو چاڻان ٿو ته جڏهن به ملياسين ٺڏهن ايئن معلوم ٿيو ته چڻ صدين جا واقف هئاسين .الست جي روز ڪان هڪ ٻئي کي چاتو سڃاتوسين ٿي .چڻ هڪ ئي ماءُ جي ٿڃ ڏاتي هئي سين ۽ هڪڙي پيهي تي بيهي حسن عشق ۽ وطن جي ورن جي ويرتا جا گڏيل ڪيڏارا ڳائيندا رهيا هئاسين.

مون لغاري کي پهريون ڀيرو تقرير ڪندي مرڪزي اردو بورڊ ۾ ڏٺو .

سنڌي شاگرديائين ون يونٽ خلاف ڪارو ڏينهن بورڊ جي آڊيٽوريم ۾ ملهايو پئي .انهيءَ جلسي ۾ سنڌ جو ممتاز عالم ۽ مورخ سيد حسام الدين راشدي چوٽيءَ جا شاعر نياز ۽ اياز، مشهور لکيڪ ۽ مقرر رسول بخش پليجو، جادو بيان خطيب حفيظ قريشي موجود هئا .اتي ٿر جو هي اڌ پڙهيل پر مڪمل عملي انسان غلام محمد لغاري ڳالهائي رهيو هو .ڳالهائي ڇا رهيو هو ڄڻ ماڻهن جي جهنگل ۾ شينهن گجي رهيو هجي .لفظن جو آبشار ڪارونجهر جي ڪنارن تان وهي رهيو هو .يحيٰ شاهي جي اگهاڙي فوجي آمريت ملڪ تي مسلط هئي ۽ لغاري جا لفظ انجي سري ڪاڏل قلعي تي گولي باري ڪري رهيا هئا.

ان جلسي ۾ لغاري جي تقرير جي پڇاڙي هن ريت هئي.

” هي اوندهه انتوڪار ختم ٿيندو .ڏڪاريا ڏيهه ۾ موذي سپ مرندا. ساٽيهه ۾ سڪار ٿيندو .وڏڦڙو وسندو. پانهاريون پانهه لوڏي هلنديون گاهن جون گلزاريون ٿينديون. سانگيئڙا ۽ جهانگيئڙا سکيا ٿيندا .ڦوڳ مرندا .ڪيت خوش ٿي ماريون ماٽيندا .همت هارڻ جي ڪابه ضرورت ناهي . حاڪمن اسان کي ڪمزور سمجهيو آهي .پر اسان سنڌ واسي اهي آهيون جڏهن ڪنهن مقصد جي حاصلات لاءِ نڪرندا آهيون ته آزاديءَ جي لال ڪنوار وٺي ايندا آهيون يا پنهنجي سيني جو رت هن ماتر يوميءَ جي اوڙ اوڙ ۾ هاري ايندا آهيون“

اي حاڪمو ! ٻڌو! جڏهن اسان مان پاڙيو پڇي ايندو آهي ته اسان جون زالون اسان جي سلامت موٽڻ تي خدا جا شڪر مڃڻ بدران اسان کي هيئن چونديون آهن.

جي تون پڇي آئين پڇاڻا ته ڪانڌ مون مَ ڪڇ،
ويــهه ڪوڙائي ڪـو ڏسين، مادر جهوليءَ مڇ،
هـــيءَ ڏاڙهـــيءَ پـــڇ، ڪونـــڌ ته ڪـاڏي اجـري،

—

جـــي تـــون پـــچي آئـــين پڇنا تہ آءُ تنھنجي پيڻ،
نـــت تنھنجي نـــڪ ۾ وجھـــان ڏيئـي ويـــڻ،
جـــي تـــوڏي ڪـٽان نيڻ تہ پسان پنھنجي پٽ کي.

انھيءَ تقرير ڪان پوءِ سندس نيازمندن ۾ شامل رهيس ۽ انيڪ ملاقاتون ۽ ڪچهريون ٿينديون رهيون جن ۾ هو زندگيءَ جا تجربا، سياسي سبق ۽ سماجي لطيفہ ٻڌائيندو رهيو.

حقيقت هي آهي تہ غلام محمد لغاري جڏهن جيل ڪان ٻاهر هوندو هو تہ سندس ”سچائي منزل“ سياسي ڪارڪنن، اديب دوستن، ڪامريڊن ۽ مظلوم هارين لاءِ هڪ تربيت گاهہ يا مڪتب هوندي هئي. هونءَ گھٽو ڪري غلام محمد لغاري جي زندگيءَ جيل ۾ ئي گذرندي هئي. هو سنڌ يا پاڪستان جو اڪيلو سياسي ڪارڪن هو جنھن زندگيءَ جا پورا اوڻيھہ سال جيل جي سي ڪلاس ۾ گذاريا. ۽ سي ڪلاس جي جيل ھٽي سندس صحت کي جھوري ۽ پوري ڇڏيو. هن پنھنجي سياسي زندگيءَ جي شروعات، انگريز سامراج جي خلاف جدوجھد سان ڪئي هئي. اھا سامراج دشمني ۽ عوام دوستي سندس زندگيءَ جو مقصد نغمو ۽ دل ڪش گيت بنجي وئي، جنھنجي ڌن ۽ ترنم جي نشي ۾ سرشار ٿي هو جدوجھد جي ميدان ۾ ڪڏهن ڪونہ ٿڪو پر اڳتي وڌندو رهيو.

ٿرپارڪر ضلعو بدقسمتيءَ سان سنڌ جي پارت سان ملندڙ سرحد جي مختلف ايجنسين جي رپورٽ جو شڪار هوندو آهي.

مھاتما گانڌيءَ هڪ پيرو چيو هو تہ پنجاب سمورو سي _آءِ _ڊي سان پريو پيو آهي. ساڳئي حالت سنڌ جي هن ضلعي سان آهي ۽ هر پيو ماڻھو سرڪار جو جاسوس هوندو آهي.

انگريزن جيڪو بدترين وڏيرا شاهيءَ جو نظام نندي ڪنڊ ۾ جاري

ڪيو هو سو سنڌ جي هن سرحدي ضلعي ۾ وڏيڪ جابرانه، وڏيڪ ظالمانه، وڏيڪ ڪميڻپ ۽ ڪتورتا سان پريل پئي رهيو آهي .هتي جو وڏيرو، مير، پير ۽ ٺاڪر، خدا، رسول ۽ پڳوان کان وڌيڪ انگريز سامراجيت جي هڪ رت پياڪ رهزن پرزي”تروٽ“ جي واڪاڻ ڪندو آهي. تروٽ اهو ماڻهو هو جنهن جا هٿ ننگر پار جي آزاديءَ جي سورمن جي رت سان رنگيل هئا. جنهن هن ضلعي ۾ غدارن، مفادپرستن، چمچن ۽ سامراج جي روحاني اولاد پيدا ڪرڻ لاءِ سنڌ جي سون اپائيندڙ زمين مفت ورهائي، غدار ۽ جاسوس وڏيرن جي لوڏ پيدا ڪئي، جنهن هتي سامراج جا پير مضبوط ڪرڻ ۾ وڏو اهم ڪردار ادا ڪيو.

اهڙي ضلعي ۾ غريب گهراڻي ۾ پيدا ٿيل نوجوان غلام محمد لغاري، پيڙهيل ۽ ڪچليل طبقن کي آمريت ۽ وڏيرا شاهيءَ ۽ بد معاشين ۽ ڪميڻن مان ڇوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ سياست ۾ آيو. ڇوته ڪيس ان وقت جي ڏاهن ماڻهن جي تجربن ۽ ڳالهين مان پروڙ پيئي هئي ته اجتماعي مظلومي اجتماعي غلامي مان ڇوٽڪارو رڳو گڏيل جدوجهد، گڏيل محنت ۽ گڏيل پورهئي سان ئي ممڪن آهي ۽ اها گڏيل جدوجهد، گڏيل محنت ۽ گڏيل پورهيو جيستائين ظالم طبقن، ڦورو قومن ۽ غاصب ٽولن کان ظلم، ڏاڍ ۽ پرماريت جا هٿيار ڦري پنهنجي هٿ وس نه ڪري يعني رياستي ادارن تي قبضو نه ڪري، ان وقت تائين انفرادي چڱائي، انفرادي خيرات ۽ انفرادي عمل ڪائي حيثيت نٿا رکن. اهو آهي عوامي انقلاب جو سادو مفهوم. اهو انقلابي عمل دنيا جي مڃيل سچائي موجب لڳو سياسي ميدان ۾ جدوجهد سان ئي ممڪن آهي.

غلام محمد لغاري انهيءَ معنىٰ ۾ پهرين محب وطن، سامراج دشمن، انسان دوست انقلابي هو جيڪو انقلاب لاءِ زنده رهيو، انقلاب لاءِ وڙهيو ۽ انقلاب لاءِ وڙهندي مري ويو، پر نه آس جي روشني کي جهڪو ٿيڻ ڏنائين نه وري همت جي لاٽ وسامڻ ڏنائين. سندس وفات کان ڪجھ ڏينهن اڳ جي لکيل ڊائري جو مفهوم سندس آس ۽ همت واري جذبي جي اپٽاري ڪري ٿو.

اڄ عمر جيل ۾ گذري ۽ اڄ ريل ۾، قدرت
طرفان مورثي طرح ڪاٻہ دولت يا نعمت نصيب
نہ ٿي هئي .رڳو صحت واري نعمت مليل
سا بہ ڪسجي ويئي آهي .سمجهان ٿو هاڻي
وقت پورو ٿيڻ تي آهي .سڄي عمر وڙهندي
گذري ويئي .آزادي ۽ انقلاب نصيب نہ ٿيا.
پوءِ بہ نا اميد نہ آهيان .آزاديءَ جي ڳاڙهي ڪنوار
ايندي، انقلاب جو جهندو هٿ ۾ ڪٽي .منهنجا
سانگي جهانگي ضرور اڳتي ۽ سوڀارا ٿيندا
اها پڪ اٿم.

....

ڪامريڊ جي آس ۽ همت سان ڀرپور اها عظيم جدوجهد ئي هئي جنهن ڪيس ٿرپارڪر جهڙي سياسي طرح يتيم ضلعي ۾ جتي ميرن، پيرن ۽ وڏيرن جي سدائين هڪ هٽي قائم آهي ۽ جيڪي هن ضلعي جا فرعون بنيا ويٺا هئا، سياسي طرح بلند مقام تي پهچايو ۽ هو پاڪستان جي پرين صف جي ليڊرن ۾ ليکجڻ لڳو، ميرپور خاص ۾ سندس رهائشگاهہ "سچائي منزل" تي سموري پاڪستان جي ليڊر ايندا ويندا هئاءِ رب پچ پي ويندا هئا.

پاڪستان ۾ جمهوريت ۽ انقلاب جي ڳالهہ ڪندڙ ليڊر جڏهن ٿرپارڪر ضلعي ۾ داخل ٿيندا هئا تہ سرڪاري مشينري جي ڊپ ۽ وڏيرا شاهيءَ جي روايتي بزدليءَ جي ڪري ڪين ڪٿي بہ تقرير لاءِ جڳهہ نہ ملندي هئي. ان وقت سچائي منزل واحد جڳهہ هئي جنهن جا دروازا سيني حڪومت مخالف ليڊرن لاءِ کليل رهندا هئا. انهي منزل تي ڀاشاني، ولي خان، ذوالفقار علي ڀٽو، جي_ ايم سيد، سهروردي ۽ ٻيا آيا ۽ عوام جي هجومن کي پنهنجو پروگرام ٻڌائي ويا. اهڙي ئي هڪڙي پروگرام جي سلسلي ۾ پاڪستان ۾ مخالف ڌر جو چوٽيءَ جو ليڊر حسين شهيد سهروردي ٿرپاڪر ۾ آيو ۽ کيس سچا منزل کان سواءِ ڪٿي بہ جاءِ پناهہ نہ

ملي.سچائي منزل تي ٽرسٽ ڪان پوءِ جڏهن ڪراچي واپس پهتو .تڏهن هڪ خط غلام محمد لغاري کي لکيائين .سو هيٺ ڏجي ٿو.

ڪلفٽن ڪراچي :

10 جولاءِ 1956ع

منهنجا پيارا لغاري صاحب!

آءُ سچ پچ اهو ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو آهيان ته اوهان ميرپور خاص ۾ ڪهڙو نہ بهترين ڪم ڪيو آهي .جيتوڻيڪ آءُ ميٽنگ جي ڪاميابيءَ ڪان ڏاڍو متاثر ٿيو آهيان .پر ان ڪان بہ وڌيڪ مون کي اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي آهي ته اوهان غير معمولي ڪم ڪيو آهي ۽ اوهان اسان جي عوام جي هيٺين طبقن جون سچيون خدمتون ڪيون آهن، جن طبقن کي اوهان جي مدد جي سخت ضرورت آهي .انهيءَ سموري بندوبست لاءِ جيڪو اوهان ڪيو هو اوهان جي وڏي مهرباني .آءُ اوهان جي روشن مستقبل جو خواهشمند آهيان.

اوهان جو مخلص حسين

شهيد سهروردي .

غلام محمد لغاري جي سياست بنيادي طرح هارين جي تنظيم ۽ طبقاتي شعور پيدا ڪري وڏيرا شاهيءَ جو تخت فرعوني اونڌو ڪرڻ تي ٻڌل هئي. انهيءَ سياست کي اڳتي وڌائڻ لاءِ هو پاڪستان جي هر ترقي پسند ۽ جمهوريت دوست تنظيم ۽ تحريڪ ۾ شامل ٿيندو رهيو. پر هن جڏهن بہ ڏٺو ته ڪابہ آل پاڪستان نام نهاد ترقي پسند جماعت سندس مقصد ۽ بنيادي سياست جي راهہ ۾ رڪاوٽ بنجي رهي آهي تہ هو هڪدم انهيءَ تنظيم ۽ تحريڪ کي ڇڏي پنهنجي هاري پليٽ فارم تي موٽي ايندو رهيو. انهيءَ سلسلي ۾ هو نعپ، عوامي ليگ ۽ پيپلز پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو. پر هڪڙي ڳالهہ هر حالت ۾ مڃيل هئي تہ هو پهرين قومپرست سنڌي هو ۽ سندس اها قومپرستيءَ سراسر انقلابي نوعيت جي ترقي پسندانہ

هئي، جنهن جو آخري مقصد هن ديس ۾ پرماريت کان آجو هارين ۽ پورهيتن جو راڄ قائم ڪرڻ هو. سندس خيال هو ته هتي هاري تحريڪ جي ناڪامي جو وڏو سبب سنڌ جي وطن دوست سياست سان ڳنڍجڻ بدران انقلابي لفاظيءَ تي مشيني انداز ۾ عمل ڪندي، اهڙي پورهيت جو، پچ لتڪائو ڪرڻ آهي .جيڪو سنڌ ۾ رڳو معاشي مفادن جي بنياد تي ڪمائي ٿو ۽ رڳو معاشي مفاد انقلاب لاءِ نه صرف ڪارگر ناهن پر الٽو ان جي راهه ۾ رڪاوٽ آهن. ڪنهن ملڪ ۾ انقلاب يا آزاديءَ واري عمل جي تڪميل ان ملڪ جو هيٺين طبقو ۽ پيون محب وطن قوتون ڪنديون آهن جن جا ثقافتي، اقتصادي ۽ تاريخي رشتا هڪ ٻئي سان لاڳاپيل ۽ ڳنڍيل هوندا آهن .بلوچستان ۾ رهڻ واري عرصي ۾ سندس انهيءَ نظرئي کي هيڪاري هٿي ملي جڏهن نعپ جي هڪ ميٽنگ ۾ ڪامريڊ لغاري، ولي خان کي چيو ته” آءُ جيل جي اسپتال ۾ اهي بلوچ نوجوان ڏسي آيو آهيان جن جو سَنڌ سَنڌ چيري منجهن لوڻ ٻُرڪيو ويو آهي. بلوچ عورتن سان جيڪي ڪجهه وهيو واپريو آهي تنهنجي اوهان کي چڱيءَ طرح خبر آهي. مون کي اوهان اهو ٻڌايو ته بلوچستان جي تحريڪ ۾ پٺاڻ اڃا تائين ڇو شريڪ نه ٿيو.“ ولي خان انتهائي ڪاوڙجي چيو ته ”مون ڪڏهن پروچن جي پيرن تي ٽوپي اڇلائي هئي ته اوهان جبلن تي چڙهي تحريڪ هلايو، جو اڄ اوهان مون کي تحريڪ ۾ شامل نه ٿيڻ جو مهڻو ڏيئي رهيا آهيو.“ ولي خان جو اهو جواب ٻڌي ڪامريڊ لغاري نعپ جي ميٽنگ مان واڪ آئوٽ ڪري ويو. پوءِ هن پنهنجي سموري قوت بلوچستان جي قومي تحريڪ لاءِ وقف ڪري ڇڏي. ان وقت سچائي اخبار ڪوئيٽه شهر ۾ هٿو هٿ کپي ويندي هئي. اخبار جي وڪري مان جيڪي ڪجهه حاصل ٿيندو هو تنهن مان اخبار ٻه ڇاپيندو هو ته گهر جو خرچ ٻه هلائيندو هو. ان وقت سندس دوست نواب اڪبر بگٽي بلوچستان جو گورنر هو، پر ڪامريڊ لغاري بلوچستان جي قومي تحريڪ جي حمايت کان ڇڏي نه وري بگٽي صاحب ڪامريڊ جي انهيءَ روش تي ناراض ئي ٿيو. ڪامريڊ، بگٽيءَ سان ذاتي لاڳاپه ڪونه ٽوڙيا .۽ پاڻ انهن لاڳاپن جي

آڌار تي هو قومي تحريڪ جي ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ مدد ڪندو رهيو. ان سڀ ڪجهہ هوندي بہ هن، بگٽيءَ جي گورنريءَ قبول ڪرڻ واري عمل کي ڪڏهن ساراهيو ڪونہ ۽ نہ وري ڪو مالي فائدو ئي ورتائين.

نواب اڪبر بگٽيءَ جي گورنريءَ واري وقت ۾ سندس صلاح ڪار ملڪ عثمان ڪانسي ٻڌايو تہ: " آءُ نعپ ۾ هوندو هوس پر دوستن ڪان ڪن ذاتي ناراضگين جي ڪري آءُ نواب بگٽيءَ جي گورنريءَ ۾ سندس صلاحڪار بڻيس ۽ منهنجي ڪار تي جهنڊو لڳي ويو.هزارين ماڻهو مبارڪون ڏيڻ لڳا. هڪ ڏينهن انهي مبارڪي ماڻهن ۾ شامل ڪامريڊ اوچتو منهنجي جاءِ ۾ داخل ٿيو ۽ مون تي نظر پوندي شرط وڏي اوچگار ڏيئي روئڻ لڳو .آءُ ڏانهس وڌيس ڪيس ڀَڪلي ڀَڪلائي چيم "ڪامريڊ خير تہ آهي روئين چو ٿو؟" چوڻ لڳو " تون ذهني ۽ روحاني طرح مري وئين. عثمان ڪانسي جيڪو منهنجو انقلابي دوست هو، سو مري ويو هي ڪار تي لڳل جهنڊو ان جو ثبوت آهي." چيم ڪامريڊ !هي منهنجي ڪار تي جهنڊو پختونستان جي علامت آهي. تون حال في الحال ماٺ ٿي اسان ان طريقي سان بلوچستان جي خدمت ڪرڻ ٿاچاهيون " ڪامريڊ ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي چوڻ لڳو " هڪ تہ ذهني طرح پنهنجي بزدلي ۽ ياڙيائپ جي پرواني تي صحيح ڪئي اٿئي! مٿان وري بلوچستان تي احسان ڪرڻ جي پوچي ڦيرڻ ٿو چاهين جيڪڏهن اهڙي نموني عوام جي خدمت ٿئي ها تہ لينن سڀ کان پهرين زار جي حڪومت ۾ شامل ٿئي وڃي ها ۽ گانڌي ساري عمر جيلن ۾ نہ سڙي ها، ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ سرڪار ناراض ٿي توکان اهو جهنڊو ڦري ڇڏيندي. پختونستان اچي پٽ تي ڪرندو. اهڙا ديس اسان کي ڪونہ کپن جيڪي جلدي ٺهن ۽ سرڪار ناراضگيءَ تي جلدي ڊهن"

ڪانسي ٻڌايو تہ ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ آءُ استيعفا ڏيئي آيس ۽ منهنجي ڪار تان جهنڊو لهي ويو تہ، ڪامريڊ ٺهڪ ڏيئي اچي مليو " چئي ڪيڏانهن ويو تو وارو پختونستان " وراڻيم " جيڏانهن تو وارو سنڌوديش ويو."

ڪامريڊ وڏو زنده دل ۽ بهادر ماڻهو بہ هڪڙو ئي هو .سندس زنده

دلي ۽ بھادريءَ جا ڪجھ مثال پيش ڪجن.

هڪ ڀيري ڪنهن فيصلي جي سلسلي ۾ ڪجھ عورتون ڪامريڊ وٽ آيون ۽ ڪيس ڏاڍو تنگ ڪيائون، پر ڪامريڊ کي اهو فيصلو ڪرڻو ئي ڪونہ هو .سو ٽارئيندو رهيو نيٺ هڪ مائي چيو. ”ڪامريڊ! آءٌ تو وٽ نياڻيون ميڙ وٺي آئي آهيان. نياڻي ست قرآن آهي“. ڪامريڊ جي پوڳائي طبيعت اڏمو ڪاڏو. چئي ” مائي نياڻي واقعي ست قرآن آهي، پر مرد سان گڏ سمھڻ ڪان پوءِ سيپارو بہ نہ لهي“ اهو ٻڌي مايون ڪامريڊ کي گاريون ڏينديون هليون ويون ۽ هن سک جو ساهہ کنيو.

هڪ ڀيري ڪامريڊ نبي سر روڊ ڪان ريل گاڏيءَ ۾ ميرپور خاص اچي رهيو هو. ساڳئي گاڏي ۾ هڪ قادياني مبلغ ۾ ويٺو هو. مبلغ، ڪامريڊ سان ڪچهري ڪندي اچي مرزا غلام احمد قاديانيءَ جي نبوت جي ثبوت ۾ دليل ڏيڻ شروع ڪيا. ڪامريڊ خاموشيءَ سان ٻڌندو رهيو . مبلغ دليل ختم ڪري ڪامريڊ کي چوڻ لڳو تہ اوهان مهرباني ڪري قادياني فرقي ۾ اچي مرزا صاحب تي ايمان آڻيو. ڪامريڊ ٺهہ ٺهہ جواب ڏنو تہ: ” جڏهن آءٌ سچي نبيءَ جو آندل دين ڪونہ ٿو مڃان، تہ پوءِ تو واري ڪوڙي نبيءَ جو دين ڪيئن قبول ڪندس“ قادياني مبلغ حيران ٿي ڪامريڊ جي منهن ۾ ڏسندو رهجي ويو.

هڪ ڀيريءَ ڪنهن مسڪين ماڻهوءَ جي زال پير غلام رسول شاهہ جيلانيءَ جو هڪ مئنيجر زوري ڪڍائي ويو ۽ ميرپور خاص جي هڪ بنگلي تي سريت وانگر رهائڻ لڳو. غريب ماڻهوءَ پير غلام رسول شاهہ وٽ دانهين ويو، پر پير صاحب سندس ڪوبہ داد فرياد ڪونہ ڪيو اتان مايوس ٿي هو پوليس، ڪورٽن، تر جي ننڍن وڏن زميندارن، پيرن، ميرن وٽ ويو، پر هر جڳھ تان ڪيس مايوس ۽ نامراد واپس ورڻو پيو. ڇوتہ پير غلام رسول جو اثر رسوخ هر جڳھ تي پنهنجي مئنيجر کي بچائيندو رهيو. نيٺ انهيءَ غريب ماڻهوءَ کي ڪنهن ٻڌايو تہ”سچائي منزل“ تي غلام محمد نانگو رهي ٿو ان وٽ وڃ .ڪامريڊ همراهہ جي ڳالھ ٻڌڻ ڪان پوءِ پہ چار همراهہ ساڻ ڪري سڌو ان بنگلي تي وڃي بيٺو. همراهہ کي چيائين.”آءٌ دروازي تي بيٺو

آهيان تون وڃي اندران پنهنجي زال کي وٺي اچ چوته منهنجي خيال ۾ هن وقت بنگلي ۾ تنهنجي زال ۽ سس ڪانسواءِ ٻيو ڪوبه ماڻهو موجود ڪونهي.“ هن غريب شخص اندر وڃي پنهنجي زال کي هلڻ لاءِ چيو پر مائي انڪار ڪيو ته”تون منهنجو مڙس ئي ڪونه آهين.“ اهو جواب ٻڌي همراهه موٽي اچي ڪامريڊ کي سموري ماجرا ٻڌائي. ڪامريڊ اهو ٻڌي ڏوڪيندو سڌو بنگلي اندر هليو ويو ۽ مائيءَ کي چوٽيءَ مان جهلي ٻه ٽي نيٺ هٽي چوڻ لڳو ته”هلين ٿي يا نه؟“ مائي وڏيڪ موچڙن جي ڊپ کان هڪدم هلڻ لاءِ تيار ٿي ويئي. جڏهن سيئي همراهه ماين کي وٺي ٽانگي ۾ چڙهي هلڻ لڳا ته اوچتو ماين رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون ته اسان کي بچايو اسان کي اغوا پيو ڪيو وڃي. بازار ۾ بيٺل پنجابي ۽ پناهگير، اسلامي جوش ۾ ٽانگي کي وڪوڙي ويا. ان وقت ٽائين مئنيجر به سهڪندو اچي پهتو، چئي منهنجي زال ڪامريڊ زوري ڪٽائي ٿو وڃي. ڪامريڊ هڪل ڪري چيو: ”سڀ بيهي رهو ٻي صورت ۾ سيني کي شوٽ ڪندس. اڄ منهنجو رت تتل آهي.“ مئنيجر سميت سڀ ماڻهو بيهي رهيا. ڪامريڊ مايون وٺي سچائي منزل تي آيو. جتان زال مڙس کي ڪنهن ڏيهي تي چڏي آيو. جتان اڄ ڏينهن تائين مائي واپس مئنيجر وٽ نه پهتي آهي.

جڏهن جسم ۾ طاقت هئي ۽ سختين جسم کي هيٺو نه ڪيو هو تيستائين ڪامريڊ هميشه ريل گاڏيءَ جي ٽرڊ ڪلاس گاڏي ۾ سفر ڪندو هو. پر ڪڏهن ريچڪ ۽ ڦڏو ڪري فرسٽ ڪلاس ۾ ويهندو هو. اهڙوئي هڪڙو واقعو ميرپور خاص ريلوي اسٽيشن تي ڪري ڏيکاريائين. ڪامريڊ نبي سر روڊ وڃڻ لاءِ ٽرڊ ڪلاس جو ٽڪيٽ وٺيو پليٽ فارم تي بيٺو هو ته، سندس نظر هڪ واقفڪار تي پيئي، جيڪو پريشانيءَ جي حالت ۾ هيڏانهن هوڏانهن وائڙن وانگر چڪر ڪاٽي رهيو آهي. ڪامريڊ ان کان پريشانيءَ جو سبب پڇيو. هن ٻڌايو ته مون فرسٽ ڪلاس جو ٽڪيٽ ورتو آهي. پر فرسٽ ڪلاس جي گاڏن ۾ ڪنهن طاقتور ايجنسيءَ جا ماڻهو ويٺا آهن جيڪي اسان کي ويهڻ نه ٿا ڏين. اها ڳالهه ٻڌي ڪامريڊ هڪدم ايس_ٽي _کي سڏي چيو ته مون کي فرسٽ ڪلاس جي ٽڪيٽ

ٿاهي ڏي. فرسٽ جو ٽڪيٽ ڪٽي ڪامريڊ سيني گاڏن ۾ ويو پر ڪنهن بہ گاڏي ۾ ڪيس ويهڻ نہ ڏنو ويو. هن ريلوي جي عملي کي چيو، پر عملي بہ پنهنجي بيوسيءَ جو اظهار ڪيو. جنهن تي ڪامريڊ بہ چار همراهہ وٺي ريلوي جي پٽڙيءَ تي ويهي رهيو تہ جيستائين اسان کي فرسٽ ڪلاس ۾ ويهڻ نہ ڏيندو ۽ اهي طاقتور ماٺهو اسان کان معافي نہ وٺندا ان وقت تائين اسان هتان نہ اٿنداسين. وڏو گوڙ ٿيو. ڪامريڊ کي ڏسي ٻيا بہ ڪيترا ماڻهو اچي پٽڙين تي اچي ويهي رهيا، نيٺ ڪامريڊ جا سڀ شرط مڃيا ويا، پوءِ ڪامريڊ ۽ سندس پوئلڳ پٽڙين تان اٿيا.

هڪ ڀيري مون کان پڇيائين، "ڪڏهن تنهنجي پيءُ تنهنجي تقرير ٻڌي آهي" وراڻيم:"نہ." چوڻ لڳو: منهنجي پيءِ هڪ ڀيرو منهنجي تقرير ٻڌي هئي .ٿيو هيئن جو آءُ گهٽو ڪري جيل ۾ ويندو رهندو هوس ۽ منهنجي پيءُ حڪومت ۽ حڪمرانن کي پٽون ۽ پاراتا ڏيندو رهندو هو .آءُ کيس چوندو هوس تہ بابا ! کهڙو ۽ قاضي، وڏا حرامي آهن، مون کي خواهہ مخواهہ مون کي جيل ۾ ٿا وجهن نہ تہ آءُ بنهہ اشراف ماڻهو آهيان. سرڪار کي ڪجهہ بہ ڪونہ چوندو آهيان. بابا چوندو هو، "تقرير ۾ جا چوندو آهين"؟. " اهو تہ هارين سان ناحق آهي هارين کي حق ڏيو." " اهو تون صحيح ٿو چوين. تون حق تي آهين. کهڙو ۽ قاضي واقعي بدمعاش آهن." ڪامريڊ کلي چوڻ لڳو: تہ هڪ ڏينهن جو گهر اچان تہ بابا مون تي ڪاوڙيو ويٺو هو چوي پيو کهڙو ۽ قاضي وڏا اشراف ماڻهو آهن "مون حيران ٿي پڇيو تہ "بابا، اهو وري ڪيئن" چوڻ لڳو پٽ، "مون تنهنجي تقرير ٻڌي آهي، جيڪا تو کهڙي جي خلاف ڪئي آهي. سچ پچ جيڪڏهن، آءُ کهڙي جي جاءِ تي هجان ها ۽ تون اجوڪي تقرير منهنجي خلاف ڪرين ها تہ آءُ توکي ڦاسيءَ تي لٽڪايان ها، کهڙو تہ وري بہ جيل ۾ وجهيو ڇڏيو ڏيئي، اهو تہ اشراف ماڻهو ٿيو. ڏاميج تہ تون ٿئين نہ ؟ هڪ ڀيري آءُ ڪامريڊ سان ملڻ ويس تہ هو هڪ سياسي ورڪر کي سمجهائي رهيو هو. ورڪر کان ڪامريڊ پڇيو تہ : "ڪم ڪيئن ٿا ڪريو" هن چيو "ٻهراڙيءَ جي ڳوٺن ۾ ويندا آهيون. ڳوٺن جي ماڻهن کي گڏ ڪري پنهنجو نظريو ٻڌائيندا آهيون؟ ڪامريڊ

پڇيو: تقريرون رڳو اوهان ڪندا آهيو يا ڳوٺاڻا به تقريرون ڪندا آهن. هن وراڻيو” تقريرون رڳو اسان ڪندا آهيون.“ پوءِ اوهان کي ڪيئن خبر پوندي آهي ته هن ڳوٺ جي ماڻهن سان ڪهڙي زيادتي آهي. جو ته جهڙيءَ ريت هر هڪ ملڪ جون حالتون ڌار ڌار ٿين ٿيون, بلڪل اهڙيءَ ريت سنڌ جي هر ڳوٺ جا مسئلا ۽ مصيبتون جدا جدا آهن. وڏيرن جي روش, پوليس جون حرڪتون, پاڻيءَ جا مسئلا هر ڳوٺ ۾ جدا جدا قسم جا آهن. انڪري پهراڙيءَ جي ڪچهرين ۾ اول اتي جي ماڻهن کي ٻڌو, ته هو پنهنجا ڪهڙا سور اوهان سان سلن ٿا ۽ اوهان تي ڪيترو پروسو ڪري پنهنجا اندر جا اُڌما بيان ڪن ٿا. ان طريقي سان توهان هن علائقي جو سياسي ۽ سماجي تجزيون وڏيڪ سولائيءَ سان ڪري سگهندئو.“

هڪ ڀيري آءُ ڪامريڊ سان ملڻ سچائي منزل تي ويس ته مون کان اڳ هڪ مولانا به ڪامريڊ وٽ ويٺو هو. ٿوري دير کان پوءِ ڪامريڊ هڪ مائيءَ کي سڏي چيو ته : ”ڪڪڙ جهلي اچ ته عبدالواحد کي کارايون, گهڻن ڏينهن کان پوءِ ملڻ آيو آهي. مائي ڪڪڙ جهلي آئي ته انهيءَ ساڳي مائي کي چوڻ لڳو ته هي چاقون وٺ وجي ڪهي اچ. اتي ويٺل مولانا رڙ ڪئي ته : ”مائي وري ڪڪڙ ڪيئن ڪهندي, عورت جي ڪٺي جائز ڪانهي !؟“ ڪامريڊ هڪدم چيو: ”قرآن ۾ ڪٿي لکيل آهي ته جانور هرو ڀرو مرد ڪُهي؟“ مولانا لاجواب ٿي ويو. خير مون ڪڪڙ ڪُهڻ ڪونہ ڏنو. دال روٽي کاڌيسين, پر ڪامريڊ وارو دليل منهنجي ذهن مان اڄ ڏينهن تائين نہ نڪري سگهيو آهي.

ڪامريڊ جي وفات سان سنڌ هڪ پر بهار بهادر, سرويچ, سياسي ۽ انقلابي تجربن سان مالامال شخصيت کان محروم ٿي ويئي.

انسان جي پيدائش موت جو سلسلو اڻ کٽ آهي, جيڪو سدائين جاري رهندو, پر ٿرپارڪر ضلعي جي ڪا نيڪ بخت ماءُ وري شايد ئي غلام محمد لغاري جهڙي عظيم ۽ لاکيڻي ٻچي کي جنم ڏئي.

لک لهي ٿي اها مٽي, جنهن تي هيڙن انسانن جنم ورتو ۽ ان ماءُ جي ڪک پدمئون پري آهي, جنهن ۾ غلام محمد جهڙي سدوري, سباجهي ۽

سلڇڻي انسان قرار ورتو.

*

محمد عثمان ڏيپلائي

آءُ جيل ھي اونداھي ڪوٺيءَ ۾ قيد ھوس .ٻاھرينءَ دنيا سان لاڳاپي ۽ رابطي جا ٽي ذريعا ھئا. (1) اخبار (2) پندرھين ڏينھن تيندڙ ملاقات ۽ (3) حاضرين تان موٽندڙ دوستن جون خبرون چارون.

ھڪ ڏينھن صبح جو سوير عبرت جي ذريعي خبر پيئي تہ سنڌ جو مشھور اديب ۽ چوٽيءَ جو افسانہ نگار محمد عثمان ڏيپلائي گذاري ويو. خبر پڙھندي شرط مون کي پنھنجي بيوسيءَ واري حالت تي روئڻ اچي ويو، جو آءُ ڏيپلائيءَ جي آخري رسمن ۾ شريڪ ٿي نہ ٿي سگھيس.

حقيقت ۾ قيد نالو ئي پنھنجيءَ مرضيءَ جي خاتمي جو آھي. جتي پنھنجي مرضي سان انسان نہ ملي سگھي ٿو نہ ڪيڏانھن اچي وڃي سگھي ٿو. ڪي ڪي موقعا اھڙا ھوندا آھن جن ۾ شريڪ ٿيڻ جي خواھش ھوندي آھي. انساني ذھن ۽ ضمير جي سمورين خواھشن ۽ قوتن جي ڇڪ ھوندي آھي، تہ انھن موقعن تي وڃڻ گھرجي، پر قيد ۽ بند جا سخت قانون، بي رحم دروازا ۽ زنجير، پنھنجي سموري ڪٺورتا سان انساني ذھن ۽ ضمير جي خواھشن ۽ قوتن جي ڇڪ کي ڇتي ۽ ڇيپاٽي ڇڏيندا آھن. ان وقت انسان جي سوچ صفا تخريب پسند ٿي پوندي آھي ۽ ھر شئي ٽوڙڻ ۽ ڀورڻ لاءِ اُڌما اُٿندا آھن. اھڙيون گھڙيون جذھن ايندبون آھن، ان وقت ماڻھو اھو سوچڻ تي مجبور ٿيندو آھي تہ جنھن شخص جيل جا قائدا ٺاٺا آھن سو انساني رشتن ناتن جي سڪ ۽ ڇڪ کان قطعي محروم ۽ صفا بي حس ھو.

اڄ انھن قائدن قانونن جو شڪار ٿي آءُ سنڌ جي ھن بھادر ۽ ذھين ماڻھوءَ ھي رسمن ۾ شريڪ ٿي نہ ٿي سگھيس.

منھنجي روح مان رڙ نڪتي:”اي انسان جا وير‌ُو! شل اوھانجين پيڙھين تي ڪڏھن سچ جي روشني نہ پوي اسان جا پيارا اسان کان ڪيترو پري ھليا ويا آھن، ھميشہ لاءِ اوھان اسان کي اھا اجازت بہ نہ ڏني جو اسان پنھنجن پيارن جي ڇھري تي آيل آخري مرڪ کي ڏسي سگھون.

مون کي خبر ناهي تہ ڏيپلائيءَ سان منهنجي پهرين ملاقات ڪٿي ۽ ڪڏهن ٿي پر هن جيڪو قرب، جيڪا پنهنجائپ ۽ جيڪو پيار مون کي ڏنو، تنهن مونکي سندس پرستار بنائي ڇڏيو. هو قلم جو ڌڻي هو ۽ آءُ اجا قلم جهلڻ ئي مس سکيو هوس، پر هن پنهنجي درياءدليءَ سان سدائين منهنجي همت افزائي ڪئي، منهنجي آڏين ابتين ليکن جي تعريف ڪئي.

هو عالمي ادب جي ان سگهاري ۽ صحت تحريڪ جو سنڌ جهڙي نظر انداز ٿيل خطي ۾ دلير ميمبر هو، جنهن تحريڪ سموري دنيا ۾ سچائي، سونهن امن ۽ انسانيت دوستي جي عظيم جدوجهد ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو آهي .ڏيپلائيءَ رڳو پنهنجي ضمير جو پوئلڳ هو .اهو ضمير هن جو منشور هو .هن جي سياست هو ۽ هن جي سياسي توڙي ادبي برادري هو . اهو ئي سبب آهي جو منڊي ڪان وٺي، اسان کي، هن جي لکڻين ۾ ڪيئي لاها چاڙها ۽ ذهني ۽ فڪري تضاد نظر اچن ٿا. پر انهن تضادن ۽ عمر جي مختلف منزلن ۾ اختيار ڪيل، سندس لاڙن ۾ ڪنهن بہ ذهني ۽ فڪري بدديانتي جو عنصر نہ هو. ان ڪري هن پنهنجي ضمير جي روشني ۾ هلندي ڪڏهن بہ سرڪار يا سرنديءَ وارن طبقن جو راضپو حاصل نہ ڪيو. الٽو هن ڪيتريوئي تڪليفون سٺيون، ذهني گهاءُ ڪاڏا مالي قربانيون ڏنيون، جيل يا ٽرائون ڪيون، اخبارون ۽ پريس ضبط ڪرايون، پر پنهنجي اڇي اجري ضمير جي پيروي نہ ڇڏي. اها ضمير جي پوئلڳي ئي هئي، جنهن ڪيس ٽر جي هڪ گمنام ڇوڪري مان، سنڌي ادب جي آسمان تي چوڏهين جي چنڊ وانگر چمڪايو ۽ عزت، شهرت ۽ حيثيت ڏيارائي، پر انهيءَ سڀ ڪجهہ ملڻ بہ سندس طبيعت ۾ مغروري، هٺ ۽ وڏ ماڻهپائي پيدا نہ ڪئي ۽ پنهنجي سياءُ ۾ آخري گهڙيءَ تائين، ڏتڙيل، غريب ۽ بي پهچ ماڻهن جي گهٽائيءَ جو، پاڻ کي فرد سمجهندو رهيو .انتهائي هٺ جو ڪليل، بي پرواهہ ۽ بيدپو. اها سادگي هن جي ڪاڏي ۽ لکڻ ۾ بنهہ ظاهر هوندي هئي. جڏهن پريس تي ويٺل هوندو هو تہ پاڪڙا هوٽل جي چانهن جي وٽ وٺان هوندي هئي. جڏهن مانيءَ جي مهل ٿيندي هئي تڏهن گهران ماني گهرائڻ: يا گهر وڃي ماني کائڻ يا ڪنهن چڱي چوکي هوٽل تي وڃي

ماني کائڻ بدران پريس جي ٻاھران بيٺل گاڏي وارن کان، انتھائي سڙيل، تيل ۾ ٻڏل، پاروٿو پٽُ، سير يا اڌسير وٺي پاڻ بہ کائيندو هو ۽ اسان کي بہ ڏاڍي چاھہ سان کارائيندو هو. جيڪو ويٺل هوندو هو، تنھن کي ضرور شريڪ ڪندو هو. پوءِ ڪٿي مولانا گرامي هجي يا ابوبڪر مگسي. رڳو جويو صاحب ۽ همايوني سندس انھيءَ دعوت ۾ شريڪ نہ ٿيندا هئا.ڳاڻن وارا بہ اهڙا هري ويا هئا، جو مانيءَ جو وقت ٿيندو هو تہ، پريس ٻاهران اچي، پٽ جي هوڪي ڏيڻ سان گڏ ڏيپلائي صاحب جي هوڪي واري انداز ۾ ضرور پڇا ڪندا هئا. ڪڏهن بدقسمتيءَ سان يا ويٺلن جي خوش قسمتيءَ سان پٽ وارو نہ ايندو هو تہ آفتاب پريس جي پر وارين نهاريءَ جي هوٽلن تان پاروٿي نهاري ۽ مانيون گهرائي، ڏاڍي مزي سان کائيندو ۽ کارائيندو هو. اهي هوٽل انتھائي سستا ۽ هندستاني سستي نهاريءَ جا مرڪز هوندا هئا، جتي هفتي جا ستئي ڏينهن نهاري ملندي رهندي هئي ۽ اسان جهڙا سچا پائي، سوا روپيہ ۾ ٻہ تي ماني کائيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڏيپلائي صاحب کي اهو ڪاڏو کائيندي ڏسي، ڪو ٽوڪيندو هو تہ: ”ان ڪاڏي سان بيمار ٿيندئو.“ تہ هڪدم جواب ڏيندو هو تہ : ” آءُ پنهنجي طبعي عمر پوري ڪري چڪو آهيان. هاڻي گريس مارڪن تي پيو جيئان .اها مارڪن ڏيڻ واري جي مرضي آهي تہ ڪيترين مارڪون ٿو ڏئي.“

لکڻ جي معاملي ۾ مون ڪڏهن ڪونہ ڏٺو تہ ڏيپلائي صاحب پنو پين کڻي باقاعدي اهتمام سان لکڻ ويٺو هجي، جيئن عام اديب لکندا آهن.

ڪرشن چندر جي باري ۾ مشهور آهي تہ جيستائين شيفر پين ۽ آرٽ پيپر جو چمڪندڙ ڪاغذ ٽيبل تي موجود نہ هوندو هو، ان وقت تائين اردوءَ جي هي مشهور اديب لکي نہ سگهندو هو. پر ڏيپلائي لاءِ آءُ چئي سگهان ٿو تہ گهٽ ۾ گهٽ مون ڪڏهن ڪونہ ڏٺو تہ لکڻ وقت ڍنگائتو قلم ۽ سالم ڪاغذ وٽس موجود هجن . گهڻو ڪري بال پين، پينسل يا پگل ٽٽل پين سان اخبار يا ڪتاب جي حاشئي تي لکندو ويندو هو يا پروف نڪتل پني جي پٺ تي ۽ ڇپائي لاءِ پيل اخباري ڪاغذ مان ڪو ٽڪرو ڪٽي، هيٺ مٿي، سڄي، کٻي لکندي ويندو هو ۽ اهڙا نشان هڻندو ويندو هو

جيئن ڪمپوزنگ وقت ڪمپازيٽر سمجهي سگهن. اهڙي طريقي سان لکڻ کان پوءِ نظر ثاني يا صفحن جا نمبر ٻه پروف پڙهڻ وقت صحيح ڪندو هو. هونءَ هڪ پيرو ڪاشيءَ لکي ان ۾ وري درستي ڪرڻ يا ٻيو پيرو ٺاهڻ لکڻ ڏيپلائي جي طبيعت جي ئي خلاف هوندو هو. هن جو لکڻ لاءِ هر وقت موڊ هوندو هو. سائين جي_ايم _سيد سندس باري ۾ بلڪل صحيح لکيو آهي ته ”ڏيپلائيءَ لاءِ لکڻ ايترو ئي آسان آهي جيترو هڪ تندرست ماڻهوءَ لاءِ پاڻي پيئڻ.“ مون ته ڪيترا ڀيرا سندس انهيءَ عادت جو مشاهدو ڪيو آهي.

پير ابراهيم جان سرهندي جو ڪتاب”سنڌ سونهاري“ پڙهيائين ته ويٺي ويٺي چيائين: ”دل ۾ اچي ٿو اهڙو جواب ڏيان جو پيرن جون ست پيڙهيون پيون ياد ڪن“ مون چيو: ”ڪريو بسم الله.“ بس سائين! پوءِ ته ان وقت ئي سنڌ ٽائيمس جي حاشي تي اهو ڪتاب لکجڻ شروع ٿي ويو، جيڪو ٻن هفتن جي اندر لکجي ۽ ڇپجي بازار ۾ اچي ويو. ڪمال اهو جو ڪتاب لکڻ وقت ڪنهن به ڪتاب مان مدد نه ورتائين. سندس حافظو غير معمولي هو. هر وقت سنڌي، اردو، فارسي، عربي، هندي جي هزارين ڪتابن جا حوالا شعر، لطيفه ۽ ٽوٽڪا ياد هوندا هئس. جيڪي لکڻ وقت، موقعي ۽ مهل سارو، ڏاڍي مهارت سان ائين استعمال ڪندو ويندو هو، جيئن ڪائي سگهڙ عورت پرت پرڻ مهل گج ۾ ٽُڪون ٽاڪيندي ويندي آهي. سندس لکٽيءَ ۾ ڪٿي به جهول يا گهٽ وڌائي نظر نه ايندي هئي. سندس افسانا ۽ ناول سنڌيءَ زبان ۾ فن ۽ تبليغ جي ميلاپ جو بهترين نمونو آهن. جن انداز ۽ اسلوب پنهنجو آهي، جيڪو پڙهڻ ۽ سمجهڻ ڏاڍو سولو ۽ ڪاپي ڪرڻ ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. هن پنهنجي انهيءَ انداز ۽ اسلوب سان سنڌ جي وڏن ڍنگن کي ڍير ڪيو. شل نه هو ڪنهن جي پٺيان پوي. جنهن جي پٺيان پيو ان کي دليلن ٽوٽڪن، چٽرن سان عوام ۽ پڙهندڙن ۾ هڪ ٺڪي جو ڪري پوءِ ساهي ڪٽندو هو. هن جا عنوان ۽ هٿدگون به پنهنجي نوعيت جون هونديون هيون هڪ پيري قربان بگٽيءَ جي خلاف مضمون لکيائين جنهجو عنوان ڏنائين.”بگٽيءَ جون بي ايمانيون“ يا موسيٰ ڀٽي جي

خلاف مضمون جو عنوان سوچيائين”حافظ جون هٿوراٽيون عرف نابينا جون نادانيون“

ڊيپلائيءَ کي ڪتاب لکڻ ۽ پڙهڻ جو جنون جي حد تائين شوق هوندو هو. روزانہ پريس جي ڪنهن ماڻهوءَ هٿان سوا سئو کن جا نوان ڪتاب ۽ رسالا گهرائيندو هو، جيڪي هر حالت ۾ پڙهندو هو، ۽ پڙهڻ کانپوءِ اهي شيون سانڍي رکڻ، هن جي طبيعت جي خلاف هو. شايد هو هر قسم جي ذخيري اندوزيءَ جي خلاف هو. اهوئي سبب آهي جو ايڏي ساري خريداري جي باوجود وٽس ڪا خاص لائبريري يا ڍنگ سان پيل ڪتابن جو ذخيرو نہ هو. هڪ ڀيري بن پهرن جي مانيءَ جي دعوت ڏنائين. مون چيو: ”آءُ توهان جي گهر ماني کائڻ تہ خوشيءَ سان ايندس پر هڪڙو شرط آهي تہ آءُ توهان جي لائبريريءَ مان پنهنجي پسند جا ڪتاب پڙهڻ لاءِ کڻندس.“ خوشي سان منظور ڪيائين. سندس گهر پهچي مون لائبريريءَ جي ڳولا ڪئي. پر مون کي سمورو گهر ڏسڻ کان پوءِ بہ لائبريريءَ نالي ڪا شئي ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي. مختلف ڪمرن جي ڊار ڊار ڪنڊن ۾، ڪٽن يا ڪيٽن جي اندر ڪي ڦاٽل رسالا ۽ ڪجهہ ڪتاب نظر آيا. انهن ۾ هڪڙو ڪتاب مهاتما گانڌيءَ جي آتم ڪٿا جي پنهيءَ جلدن جو سنڌي ترجمو مون کنيو. پيو ڪو بہ ڪارائتو ڪتاب ڪونہ هو جڏهن مون مايوسيءَ جو اظهار ڪيو تڏهن چوڻ لڳو :”سڀ ڪتاب ماڻهو کڻي ويا ڪا شئيءَ سانڍي رکڻ ۽ ذخيرو ڪرڻ آءُ سِکيو ئي ڪونہ آهيان.“

پئسو ڪيئن ڪمائجي، هر وقت اها لوري لڳل هوندي هئي. هي ڪم ڪيو. ان مان هيترا پئسا ملندا. هن ڪتاب مان هيترو نفعو ملندو. فلاڻن کي فلاڻي، جماعت، پارٽي، ملڪ هيترا پئسا ڏين ٿا. جيڪڏهن ڪنهن پارٽي جي بن ڪارڪنن ۾ اختلاف پيدا ٿيو تہ ڊيپلائيءَ جو تبصرو هوندو هو تہ پئسن تي ٺهي نہ سگهيا، نتيجي طور ڌار ٿي ويا. جيڪڏهن خبر پئجي ويئي تہ يونيورسٽي جي وائس چانسلر ۽ رجسٽرار ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا آهن تہ هڪدم چئي ڇڏيندو هو تہ، معاملو پئسن جو آهي.

ان سڀ ڪجھ ھوندي بہ ڳالھ وري بہ اچي اتي ڪتي تہ پئسو گڏ ڪرڻ، سانڍڻ، يا سرمايا ڪاري ڪرڻ، جايون ٺھرائڻ ھن جي طبيعت جي ئي ابتڙ ھو. پئسو آيو ناھي ويو ناھي. ان پئسي تي لعنت آھي جيڪو ڏيپلائيءَ جي کيسي ۾ آرام ڪري. پريس تي ڇپائي جو ڪم جيڪو ٿيندو ھو، تنھن جا پئسا ڪمپازيٽر، اخبار جو ايڊيٽر، مشين مين ۽ پيو عملو کائي ويندو ھو. مرحوم ڪڏھن بہ صحيح حساب ڪتاب نہ ورتو ۽ نہ ئي وري ڪنھن اشراف صحيح حساب ڪتاب ڏنو. سموري پريس ۽ اخبار انھيءَ طريقي سان تباھہ ٿي ويئي. پڇاڙي عمر ۾ تہ پريس مان رڪشہ جو ڀاڙو بہ ڪونہ نڪرندو ھو. اھو وري بہ شڪر ٿيو تہ اولاد کي پڙھائي ورتائين ۽ اولاد فرمانبردار ٿيو. جيتوڻيڪ ھڪڙيءَ ڌيءَ کان سواءِ ڪنھن بہ ٻار کي علمي يا ادبي دلچسپي يا شوق رتيءَ برابر نہ آھي.

1976ع ۾ سنڌ جي صوبائي حڪومت ڏيپلائي صاحب کي ”شيخ المشائخ“ ڪتاب لکڻ ۽ ڇپائڻ جي ڏوھہ ۾ گرفتار ڪيو. چوتہ اھو ڪتاب سرھندي پيرن جي خلاف ھو ۽ ان وقت جي صوبائي حڪومت جو سربراھہ مسٽر جتوئي، سرھندي پيرن جو مريد ھو. گرفتاريءَ کان پوءِ سنڌ جي ھن عظيم اديب ۽ دانشور کي جيل جي ”سي“ ڪلاس ۾ رکيو ويو. ڏيپلائيءَ جي گرفتاريءَ کان ترت پوءِ، آءٌ بہ ڏيپلائي جي پريس تان گرفتار ٿيس. ڏيپلائي جلد آزاد ٿي ويو، پر منھنجي قيد جي مدت وچوڙي جي رات وانگر ڊگھي ٿيندي ويئي. ھڪ ڏينھن آءٌ سنڌ اسپيشل ٽربيونل ۾ ويٺو ھئس پوليس جي پھري ھيٺ شنوائي جي انتظار ۾، تہ ڏيپلائي صاحب اچي نڪتو. ڏاڍي اڪير ۽ محبت سان مليو. ڪجھ فروٽ آندو ھئائين. ويٺي ويٺي سندس جيل ۾ رھڻ وارن ڏينھن جا احوال ٻڌائيندو رھيو. چيائين، ڪالھ جتوئيءَ سان مليو آھيان، ڏاڍي مزيدار ڳالھ ٿي. جتوئيءَ چيو ” ڏيپلائيءَ صاحب مون کي افسوس آھي جو منھنجي حڪومت ۾ توھان کي ڪجھ ڏينھن ”سي“ ڪلاس ۾ رھڻو پيو، غلطي ٿي ويئي، اڳتي لاءِ اوھان کي ”بي“ ڪلاس ملندو.“ تہ مون ھڪدم جواب ڏنو:”جتوئي صاحب اوھان فڪر نہ ڪريو اسان کان اھڙي غلطي نہ ٿيندي اوھان کي ھڪدم ”اي“ ڪلاس

ڏينداسون.“ جتوئيءَ حيران ٿيندي چيو:”ڏيپلائي صاحب چا چئي رهيا آهيون.“ وراڻيم:” جيڪي ڪجهه اوهان چيو ان جو جواب ڏيئي رهيو آهيان.“ اتي جتوئي کي احساس ٿيو ته پاڻ غلط ڳالهائي ويو آهي. پوءِ ڳالهه کي ٽوڪ ۾ ٽاري ڇڏيائين.

اهڙي جرئت ۽ حاضر جوابي وري ڪنهن دانشور ۾ هوندي آهي. جيتوڻيڪ اهڙي ڳالهه پروٽوڪول جي خلاف آهي. پر پروٽوڪو جي پابندي ٻنهيءَ طرفن کان ٿيڻ گهرجي . سنڌ جي جاگيردار جي اها ذهنيت رهي آهي ته، هو ڪنهن ٻئي انسان جي حيثيت ڏسندو آهي نه وري عزت سڃاڻيندو آهي. اهڙي ذهنيت واري جاگيردار کي اهڙو ئي جواب ملڻ گهرجي جهڙو ڏيپلائي صاحب ڏنو.

اڄ هو اسان ۾ نه رهيو آهي، مون کي سندس قبر جي به خبر ناهي. پر سندس فڪر ۽ فن تي هڪ اهڙي ٽولي قبضو ڪيو آهي، جيڪو ادب ۽ فن کي مقصد معنىٰ ڏيڻ جو منڪر آهي. جيڪو اديب کي صفا غيرجانبدار بنائڻ جو حامي آهي. جنهن جو خيال آهي ته اديب کي ماڻهن ۽ ملڪي مسئلن کان ائين ٿهڻ گهرجي، جيئن پهاڙي جي عورت، پنهنجي مڙس جي نالي وٺڻ کان ٿهندي آهي. اهڙو سست ۽ ماڻهن کان وٺون ويندڙ ٽولو، اڄ اهڙي انسان جي فڪر ۽ فن جو وارث بنيو آهي، جنهن انسان پنهنجي ڌرتي ۽ ان جي فرزندن جي ڏکن ۽ سورن ۾ سدائين پاڻ کي سلهاڙيل سمجهيو ۽ ان سلسلي ۾ ڪنهن به قربانيءَ کان ڪينَ ڪيٻايو .سنڌ جي قومي تحريڪ سان سندس لاڳاپي جو ان کان وڌيڪ ڪهڙو ثبوت هوندو جو سموري سنڌ مان ڏيپلائي واحد اديب هو، جنهن محترم جي _ايم _سيد جي شخصيت تي ٿيندڙ حملن جو پنهنجي نالي سان منهن ٽوڙ جواب ڏنو، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سائين جي _ ايم _ سيد جي سالگرهه جي جلسي ۾ شريڪ ٿي پنهنجو موءقف ۽ نقطہ نظر وڏي جرئت سان پيش ڪيو. ان ريت هن سنڌ، سنڌي عوام ۽ سنڌ جي قومي تحريڪ سان پنهنجي مڪمل طرفداريءَ جو مظاهرو ڪري ڏيکاريو. ڏيپلائيءَ سان1978 ع ۾ پاڪستان نيشنل سينٽر ۾ شام ملهائي ويئي. ان موقعي تي مون به تقرير ڪئي

جيڪا يادگيري طور هتي ڏيئي رهيو آهيان:”آءُ پرائمريءَ اسڪول ۾ پڙهندو هوس. جڏهن ڪورس جي ڪتابن کان سواءِ ٻيا ڪتاب پڙهڻ سگهيس ته مون کي ياد آهي، جيڪي ڪتاب پهرين پهرين منهنجي مطالعي هيٺ آيا، سي سنڌي زبان جي سدابهار اديب ڏيپلائيءَ جا هئا. جن منهنجي ننڍڙي ذهن تي پير پرستي، وهم پرستي ۽ وڏيرا شاهيءَ جي خلاف ابتدائي نقش چٽيا ۽ منهنجي سوچ جي لاڙن کي سماج ۾ موجود هاڃيڪار قدرن جي خلاف بغاوت ڏانهن موڙيو. گويا آءُ چئي سگهان ٿو ته :

”اول ارض مس جلدي ترابها“ _ اها پهرين زمين آهي جنهن جي مٽيءَ منهنجي جسم کي ڇهيو“.

وقت گذري ويو آهي. حالتن ۾ بي پناهه اُٿل پُٿل آئي آهي. اهي جايون ذري گهٽ ڊهي وئيون آهن، جن ۾ ويهي موب ابتدائي سبق پڙهيا هئا، معصوم دور جون معصوم غلطيون ۽ منڙيون حرڪتون، گناهه ۽ ثواب جي تصور کان خالي ڪيترائي ٽهڪ ۽ ڳوڙها نه معلوم ماضي، مرهيات جي ڪهڙي ڪنڊ ۾ مينهن وساڻن وانگر مند ملهار جو انتظار ڪندا هوندا. پر ڏيپلائيءَ جي ڪتابن منهنجي ذهن تي جيڪي چٽ اُڀاريا هئا سي، اڄ به ائين ياد آهن، جيئن ڪنهن وينگس کي زندگيءَ جي پهرين پيار ۽ جوانيءَ سان ڀرپور چمي ياد رهجي ويندي آهي.

اسڪولي دور ۾ جڏهن ڏيپلائيءَ جا ڪتاب مون پڙهيا هئا، تڏهن مون کي ڏيپلائيءَ جي باري ۾ ڪا به خبر ڪانه هئي. پر اڄ جڏهن آءُ سنڌي زبان جي افساني ادب جي هماليه جي موجودگيءَ ۾ ڳالهائي رهيو آهيان. تڏهن مون کي ان جي تاريخ جاگرافيءَ جي پوري ڄاڻ آهي ۽ آءُ پاڻ کي خوش قسمت ٿو سمجهان ته ڏيپلائيءَ به ان ضلعي جو رهاڪو آهي، جنهن ضلعي جو آءُ رهاڪو آهيان ۽ ضلعو ٿرپارڪر ئي آهي، جنهن جي واريءَ جي ذري ذري کي ڀٽائي پنهنجي شاعري ۾ آڻي لافاني بنائي ڇڏيو آهي. اهو ضلعو سنڌ جي سيني ضلعن کان پکيڙ ۾ وڏو آهي ۽ ڏيپلائي جيتري ڪاغذ تي لکيو آهي، سو جيڪڏهن گڏي پکيڙيو وڃي ته آءُ يقين سان چئي سگهان ٿو ته ان جو مجموعي پکيڙ ٿرپارڪر ضلعي جي پکيڙ کان وڌي

ويندي. اوهان چئي سگهون ٿا تہ ايتري ڪاغذ تي هڪ عريضي نويس بہ لکندو آهي. عرض انهي لاءِ اهو ڪندس تہ عريضي نويس جو ڪاغذ ٽشو پيپر واري حيثيت والاريندي آهي ۽ ڊيپلائي جيڪي ڪجهہ جيتري ڪاغذ تي گهرائي سان اثرانداز ۽ انقلابي گيت ڪان وڌيڪ جذبو ۽ عملي اتساهہ پيدا ڪندڙ ثابت ٿيو. آءُ هي بہ دعوىٰ سان ٿو چوان تہ سنڌي زبان جو ڪوبہ افسانوي ادب تخليق ڪندڙ اديب ڊيپلائي ڪان وڌيڪ سنڌ ۾ چاتو سڃاتو ڪونہ ٿو وڃي ۽ نہ ئي پڙهيو وڃي ٿو. جڏهن بہ ڪو پڙهندڙ ڊيپلائيءَ جو ڪو ڪتاب وٺي ٿو. ان وقت ڪيس پڪ هوندي آهي تہ هن ڪتاب ۾ ضرور سادي ۽ سلوڻي انداز ۾ لکيل ۽ چٽي طرح ڪنهن مسئلي جي با مقصد طريقي سان اپٽار ڪيل هوندي. اهو سبب آهي جو ڊيپلائي سنڌ ۾ اديب سان گڏ مذهبي مصلح ۽ سماجي انقلابيءَ جي حيثيت سان پڻ چاتو سڃاتو وڃي ٿو.

هر اديب جن مسئلن ۽ مونجهارن تي لکندو آهي، تن مان ڪي مقامي نوعيت جا هوندا آهن تہ ڪي عالمي، ۽ عالمي مسئلا بہ مقامي مسئلن جي حوالي سان ان اديب جي تخليق جا موضوع بڻبا آهن. انهيءَ حوالي جي روشنيءَ ۾ اسان چئي سگهون ٿا تہ، ڊيپلائي هڪ عالمي اديب آهي. عالمي اديب جو ماڻ اهو هرگز ناهي تہ هن جي شهرت پوري دنيا ۾ هجي، پر عالمي اديب جو ماڻ اهو هئڻ گهرجي تہ هن سموري انسان ذات جي ڏکن ۽ مونجهارن، انهن جي سبب ۽ انهن کي ختم ڪرڻ جي طريقن سان پاڻ کي ڪيتري قدر ڳنڍيو آهي، ۽ انهيءَ هيڪاندي ڏکايل انساني برادريءَ جو پاڻ کي ڪيتري قدر فرف سمجهيو آهي؟ آءُ سمجهان ٿو جتي بہ پير پرستي، وهم پرستي آهي. جن بہ ملڪن ۾ وڏيرن، جاگيردارن، سردارن، خانن، چوڌرين، سيٺين ۽ سرمايہ دارن جي ڏاڍ جو گهاٽو پنهنجي پوري قوت سان ڦرندو ٿو رهي ۽ جيڪي بہ قومون پرماريت، سامراجيت ۽ قوميءَ غلاميءَ

جون شڪار آهن، ڊيپلائي پنهنجي قلمي ۽ علمي جدوجهد کي انهن جي شاندار ۽ نيٽ سوپ ماٽيندڙ جدوجهد سان ملائي، پاڻ کي ان ڏکويل برادريءَ

جو، پرجوش ميمبر ثابت ڪري ڏيکاريو آهي. اهو ئي سبب آهي، جو اسان جي هن سگهاري ۽ نہ ٽڪجندڙ اديب جيڪو ادب تخليق ڪيو آهي، سو نہ رڳو اڻوڪين حالتن ۾ سماجي شعور جي اوجر ۽ واڌاري جون ضرورتون پوريون ٿو ڪري، پر اهو اڳتي لاءِ عوام جي سماجي شعور ۽ ڏاهپ جي اوسر جو ذريعو پڻ ثابت ٿيندو. اهو شعور جيڪو نيٺ هن ڪائنات جي مادي ۽ فڪري تحن ۾ ڀونچال پيدا ڪندو. هن ڪچري سان ڀريل دوزخ تي هڪ خوبصورت ۽ سُهائيندڙ جنت تعمير ڪندو .

هڪ دوست چيو آهي تہ ڏيپلائي ان ڪري عظيم آهي جو هن جو نالو لاهور ۾ ٺهيل مينار _ پاڪستان تي لڳل نالن جي لسٽ ۾ شامل آهي. جيڪڏهن ڏيپلائي جي عظمت رڳو اها آهي تہ پوءِ ڏيپلائي تي وڌيڪ ڪجھ ڳالهائڻ جي ضرورت ناهي، هلو تہ مينار پاڪستان تي سندس نالو ڏسي اچون ۽ ٿي سگهي تہ، ان جو فوٽو ڪڍي، ڏيپلائي جيءَ جي گھر جي در تي لڳائي ڇڏيون. اسان پنهنجي اديبن کي آخر ڪڏهن سرڪاري لسٽن کان ٻاهر سنڌن ڪم ۽ فن جي بنياد تي ڏسڻ جا هيراڪ بنباسين. هتي مون کي هڪ واقعو ٿو ياد اچي تہ، هڪ ڀيري نيولين بوناپارٽ، ڪنهن بادشاهہ جي قبر تي ويو تہ، قبر تي ان بهادر بادشاهہ جي تلوار رکي هئي. نيولين تلوار کڻي پنهنجي سيڪريٽري کي ڏني تہ کڻي هلي پئرس جي عجائب گهر ۾ رکنداسون. سپاهي حيران ٿيندي چيو تہ: ”جيڪڏهن مون کي اهڙي تلوار ملي ها تہ، آءُ جيڪ، اها پاڻ کان جدا نہ ڪريان ها، ڇو تہ ماڻهو مون کي ان تلوار جي ڪري عزت ڏين ها.“ ان تي نيولين چيو تہ : ” مون وٽ منهنجي تلوار ناهي ڇا؟ آءُ چاهيان ٿو تہ ماڻهو مون کي، منهنجي تلوار جي ڪري عزت ڏين ۽ آءُ پنهنجي تلوار جي وسيلي سڃاتو وڃان.“

سو ادا، ڏيپلائي ان قلم جي ڪري عظيم آهي جنهن قلم، پير پرستي، وهم پرستي، وڏيرا شاهي ۽ سنڌ دشمنيءَ جي قلعن ڏار وڌا. نہ ان قلم

جي ڪري، جنهن مينار پاڪستان تي سندس نالو لکيو.

*

ڪامريڊ حيدربخش جتوئي

آءُ سموري سنڌ گهميو آهيان. ننڍي ڪنڊ جي تاريخ جي ٻه ڪي قدر چاڻ اٿم. جنهن جي وسيلي بيشمار سياسي، ادبي،علمي ۽ انقلابي شخصيتن سان واقفيت ٿي آهي. پر هي حقيقت آهي ته، جيڪڏهن آءٌ موهن جي دڙي جي مٽيءَ جي پيدائش، حيدربخش جتوئيءَ کي نه ڏسان ها ۽ نه پڙهان ها ته جيڪر نئين سنڌ جي، نئين فڪر جي، پوريءَ ريت چاڻ کان محروم رهي وڃان ها.

حيدربخش جتوئيءَ جو ذڪر ڪندي مشهور اديب شورش ڪلشميري لکيو آهي ته: ”جيل جي زندگيءَ ۾ ڪامريڊ جتوئي جهڙو بهادر ۽ شريف انسان مون تمام گهٽ ڏٺو آهي.“ شورش جي ملاقات، ڪامريڊ سان ڪراچي جيل ۾ ٿي هئي، جڏهن ٻئي اتي، ايوبي آمريت جي آخري دور ۾ گڏ هئا. ڪامريڊ لاءِ اهو ڏکيو قيد ثابت ٿيو ۽ جڏهن هو ڪراچي جيل مان آزاد ٿي حيدرآباد پهتو، تڏهن حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي هزارين ماڻهن سندس شاندار استقبال ڪيو. انهيءَ استقبالي هجوم ۾ آءُ به هڪ هوس، جتي مون، سنڌ جي هن عظيم لافاني انسان کي پهريون ڀيرو ڏٺو. جيل جي سختين سندس صحت کي جهوري وڌو هو. سندس ڳاڙهو رنگ پيلو ٿي ويو هو. سندس جسم ٽڪل پئي لڳو. مچ جيل جي موسم سندس جسم جو رت ۽ ست چوسي ڇڏيو هو. هن جهڙو موت جي دروازي تان موٽيو هو. پوءِ به هن جي هٿ ۾، ايوبي آمريت جي موت ۽ ون يونٽ جي خاتمي جو پروانو هو. سندس خوبصورت چهري تي سفيد گهاٽا شهپر، روايتي سنڌي جوڌي جو اهڃاڻ ڏيئي رهيا هئا، ته نگاهن ۾ وري آخري فتح جا ڪرڻا جرڪي رهيا هئس. هن ريلوي پليٽ فارم تي ڪابه تقرير ڪانه ڪئي. رڳو ايترو چيائين ته سڀ کان پهرين سنڌ جي آزاديءَ جي شهيد هوشوءَ جي قبر تي هلبو. هزارين ماڻهن جو هجوم ڪامريڊ جي اڳواڻي ۾ هوشوءَ جي قبر ڏانهن راهي ٿيو. قبر تي ان رڳو اهو چيو ته: ” هوشو! ڏس تنهنجا وارث جاڳيا آهن.

هاڻي نئين دور جو ڪوبہ نپيڙہ سنڌ کي غلام رکي نہ سگهندو ....“ اهو پهريون پيرو هو جو مون ڪامريڊ کي جيل مان آزاد ٿي، سنڌ جي آزاديءَ جي شهيد هوشوءَ جي قبر تي سيس نوائيندي ڏٺو.

ٻيو پيرو ڪيس بسنت هال ۾ هوشو_ ڏينهن جي صدارت ڪندي ڏٺم. اتي هن ڪيترائي شعر ٻڌايا جن ۾ سندس گهر واريءَ تي ٺهيل شعر ”مصطفيٰ ماءُ“ بہ هو... شعر پڙهڻ وقت سندس خوبصورت چهري تي سدابهار معصوميت ۽ ڪڏهن بہ مات نہ کائيندڙ مرڪ هئي. هن هڪ انقلابيءَ جي ديانت، سچائيءَ ۽ پوري انقلابي اخلاق سان پنهنجيءَ گهرواريءَ جي ساٿس گهاريل گهڙين جي پرلطف ڪيفيت جي ساراهہ پئي ڪئي. ماڻهن جا ٺهڪ هئا. نعره هئا. بي پناهہ عقيدت هئي. سموري سنڌ جي سگهہ، سياڻپ ۽ ساڃاهہ سندس سامهون هئي. هن جي سامهون گلاب جي پنکڙين جهڙيون نازڪ ناريون هيون. لوهي لنگن وارا اڙٻنگ هاري هئا. دونهاٽيل جسمن وارا پورهيت هئا. ڦاسيءَ جي رسن کي چميون ڏيئي نعره هڻندي موت جي منهن ۾ ويندڙ انقلابي قومپرست هئا. رڻن ۾ رت سان رابيل پوکيندڙ سنڌي ڪميونسٽ، اديب، دانشور ۽ شاعر هئا. پنهنجي شاعري سان دوکي جي ديوارن ۾ ڏار وجهندڙ شيخ اياز هو. سدابهار شاعري ۽ خوبصورت آواز سان سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب کي نئون شعور وجدان بخشيندڙ نياز همايوني هو. فن جي خطاب کي پنهنجي حڪم تي هلائيندڙ ۽ ماڻهن جي دلين ۾ سنڌيت جا مچ مچائيندڙ حفيظ قريشي هو. سنڌي زبان جي سدابهار جوين سان، سنڌ جي سرزمين تي، سونهن جا سلا پوکيندڙ ، رسول بخش پليجو هو. پر سڀ ڪامريڊ جتوئيءَ جي عظيم جدوجهد ۽ بي پناهہ، فڪري پختگيءَ سامهون ٻارن وانگر ادب سان ويٺا هئا. حقيقي معنيٰ ۾ ڪامريڊ جي عظمت بہ انهيءَ جلسي چلڪي ۽ چمڪي پئي. ڪوبہ اهڙو ماڻهو اتي موجود هو جنهن جو سيس سندس عظمت اڳيان جهڪيل نہ هجي.

ون يونٽ جي خلاف سنڌي نوجوانن گاڏي کاتي چوڪ ۾ بک هڙتال ڪئي، اتي ماڻهن جا ميڙا هوندا هئا، جيڪي بک هڙتالي شاگردن کي آفرين ڏيڻ ۽ گلن جا هار پارائڻ ايندا هئا. هڪ ڏينهن آءُ بہ اتان وڃي نڪتس.

ماڻھو مختلف مسئلن تي شاگردن کان سوال پڇي رھيا ھئا. ايتري ۾ ڪامريڊ جتوئي بہ اتان اچي نڪتو. اھا ساڳي معصوميت، مرڪ، سادگي ۽ شرافت.

سندس نرم چھرو، مرڪندڙ اکين ۾ محبت جي چمڪ. ھي لازوال معصوميت وارو ماڻھو، بک ھڙتالي شاگردن سان رلي ملي ھڪ تي ويو. شاگردن ۽ ٻين عام ماڻھن، ڪائنس پاڪستان ۾ ان وقت ھلندڙ ، جمھوري جدوجھد جي باري ۾ عام طرح ۽ پيپلز پارٽيءَ جي متعلق، خاص ڪري انيڪ سوال پڇيا. ھن انتھائي ڌيرج سان، پاڪستان ۽ سنڌ جي باھمي توازن جي روشنيءَ ۾ جواب پئي ڏنا. پيپلز پارٽيءَ جي باري ۾ سندس رويو بنھ سخت ھو. سندس چوڻ ھو تہ: ” اسان کان وڌيڪ ڪير جمھوريت پسند آھي ۽ ڪنھن اسان کان وڌيڪ جمھوريت لاءِ جدوجھد ڪئي آھي؟ اسان ان وقت سنڌ جي عوام ۽ ان جي ذريعي سيني قومن جي عوام لاءِ جمھوري حق حاصل ڪرڻ جي جدوجھد ڪئي، جڏھن اڄوڪي ليڊرشپ، پرن ۾ لڪي پئي ھئي. اصلي مسئلو ھي آھي تہ انھن پارٽين وٽ قومي حقن لاءِ ڪابہ گنجائش نہ آھي. جنھن پارٽي، جنھن تحريڪ، جنھن تنظيم جي پروگرام ۾ مظلوم قومن جي حقن لاءِ گنجائش نہ ھجي، انھن پارٽين تحريڪن ۽ تنظيمن لاءِ حيدر جي دل ۽ دماغ ۾ ڪابہ گنجائش ناھي. باقي جيستائين پيپلز پارٽيءَ جو سوال آھي تہ ان جو ليڊر بہ کھڙي ۽ قاضيءَ جي صف ۾ شامل آھي.

ھي پٽا، کھڙا ۽ قاضي،
وڪٽي سنڌ، ٿيا راضي.

۽ پيپلز پارٽي ئي آھي جيڪا اھڙو ٿانوَ ثابت ٿيندي، جنھن ۾ چور ۽ ياڳي، ڦريل ۽ ڦورو، ظالم ۽ مظلوم ڪي گڏ ڪاريو ويندو ۽ ان ذريعي سنڌ کي رضاڪارانہ طور، چئوڪنيو ٻڌي، پنجاب جي جھوليءَ ۾ اڇلايو ويندو. پيپلز

پارٽيءَ جي اڳواڻن وٽ سنڌ جو ڪوبہ تصور ناهي ۽ جنهن وٽ سنڌ ناهي، ان سان منهنجو واسطو نہ آهي.“

اڄڪلهہ باغي جو هڪ شعر پيو ڳايو وڃي .

جـي جـيــون تــو ۾ ســنڌ نہ آ،
پوءِ منهنجي توڪان منهنجي دوري آ.

ڪامريڊ جي جيون ۽ نظرئي جي صحيح عڪاسي انهيءَ شعر کان وڌيڪ مختصر لفظن ۾ بي ڪاٽي نہ ٿي سگهي.

آءُ زاهد پريس تي نوڪري ڪندو هوس. مون پريس جي مالڪ مولانا محمد زاهد کي چيو تہ: ” آءُ ڪامريڊ جتوئيءَ جي جنازي ۾ شريڪ ٿيڻ چاهيان ٿو مون کي موڪل ڏني وڃي.“ اتي هڪ ڪاتب ويٺو هو جنهن چيو، دهرئي جي جنازي ۾ وڃي ڇا ڪندين؟ مولانا زاهد ڪاوڙجي ڪاتب کي چيو: ”بڪواس نہ ڪر : جتوئيءَ سڄي حياتي پنهنجي قوم ۽ مظلوم ماڻهن جي خدمت ڪندي گذاري ڇڏي. ان کان وڌيڪ پيو ڪهڙو مسلمان ٿي سگهي ٿو.“ حيدربخش کان وڌيڪ پنهنجي قوم سان وفادار ۽ پيار ڪندڙ ماڻهو منهنجي نظر مان ڪونہ گذريو آهي. تون وڃ وڃي حيدربخش جي پوين رسمن ۾ شريڪ ٿي:“.... آءَ جتوئي جي آخري رسمن ۾ شريڪ ٿيس. گاڏي ڪاٽي چوڪ مان (هاڻي حيدر چوڪ) سندس جنازو ان جاءِ مان روانو ٿيو جيڪا جاءِ اڄ صديءَ تائين سڄي سنڌ ۾ گونجندڙ هاري حقدار جي نعري جو مرڪز رهي هئي ۽ ان جاءِ جو آڳر ان وقت قومي جدوجهد جي بهادرانہ ڪاروان جو مورچو بنجي چڪو هو.

مون کي خبر نہ هئي تہ سندس آخري آرام گاهہ ٿيڻ جي خوش نصيبي ڪهڙي سرزمين کي حاصل ٿيندي. مون غالبن عمر شوري کان پڇيو تہ : ” ڪامريڊ کي ڪٿي دفن ڪندا،“ عمر مون کي جواب ڪونہ ڏنو ۽ آءُ ماٺ ميٺ ۾ جنازي سان هلندو رهيس. سائين جي_ايم سيد، خير بخش مري، اڪبر بگٽي ۽ ٻيا انيڪ ماڻهو جنازي جي جلوس ۾ شريڪ

ھئا، جلوس سڌو وڃي غلام شاھ ڪلھوڙي جي مقبري جي صدر دروازي ۾ داخل ٿيو. اتي خبر پيئي تہ: ”ڪامريڊ وصيعت ڪئي ھئي تہ مون کي غلام شاھ جي مقبري جي احاطي ۾ دفن ڪجو“. جلوس اندر ھليو ويو ۽ آءُ مقبري جي مکيہ دروازي جي سامھون بيھي رھيس. منھنجي سامھون ڪڏھن غلام شاھ جي تصوير ابري ٿي تہ ڪڏھن حيدربخش جتوئي جو روشن چھرو آيو ٿي. غلام شاھ آزاد، آباد، پاڻ پري ۽ خوشحال سنڌ جو آخري حڪمران، پٿائي جي عام (روايت مطابق) ۽ حيدربخش جتوئي سنڌ جي آجپي، آزادي، پاڻ پلائيءَ لاءِ سڄي عمر وڙھندڙ.

مون پھريون ڀيرو حيدربخش جتوئيءَ کي جنرل ھوش محمد شھيد جي قبر تي سيس نمائيندي ڏٺو ھو. ۽ اڄ غلام شاھ ڪلھوڙي جي پرسان دفن ٿيندي ڏٺو. ھوشو، جنھن نعرو ھو تہ ”مرسون مرسون سنڌ نہ ڏيسون“. اھو نعرو ھٽندي ماتر پوميءَ تان پلھار ٿي ويو ھو. ان جي قبر تي سنڌ جو ھي سرڪش، باغي، ھنيلو ۽ انقلابي، سيس نمايو بيٺو ھو. ٻنھيءَ ۾ رڳو سنڌ مشترڪ ھئي.

غلام شاھ، جنھن سنڌ جي آزادي ۽ آبادي لاءِ وڙھندي ڪڏھن بہ گھوڙي جي پٺ تان ھنو ھيٺ نہ لاٿو. اڄ ان جي مقبري ۾، شاھي تخت ۽ تاج کي ٺوڪر سان اڏائيندڙ ھڪ انقلابي فقير دفن ٿي رھيو ھو. ھڪ بادشاھ، ٻيو فقير، ھڪ اڻ پڙھيل، ٻيو مارڪسي فلسفي جو عالم، ھڪ جاگيرداري نظام جو محافظ، ٻيو جاگيرداريءَ جو دشمن، ھڪ پنھنجي چوڌاري امير ڪبير رکندڙ ۽ ٻئي جي چوڌاري ھميشہ بکيا ڏکيا ھاري. ايڏي تضاد ھوندي بہ ٻنھيءَ ۾ ھڪ شئيءَ گڏيل ھئي، جا ٻنھيءَ جو ورثو ھئي، اھا ھئي سنڌ. سنڌي ماڻھن جي سنڌ.

حيدربخش ھن سرزمين تي سنڌ جي صدين جي پيڙيل ھاريءَ جي دل جي فرياد کي پنھنجي قلم ۽ ذھني پورھئي سان منظم ڪري ”ويچاري“ ھاريءَ کي ان لائق بنايو تہ ھو، انگريزن جي پوڪيل وڏيرا شاھيءَ جي ٻڙ تي زوردار حملا ڪري ۽ شايد سنڌ جي تاريخ ۾ شاھ عنايت شھيد کان پوءِ ” سنڌ ھاري ڪميٽي“ پھرين منظم ھئي، جنھن جي جھنڊي ھيٺ سنڌ جو

هاري پنهنجي حقن لاءِ وڙهڻ سکيو. جيلن ۾ وڃڻ لاءِ تيار ٿيو. پنهنجي نتظيم جي حڪم هيٺ مرڻ ۽ شهادت ماڻڻ لاءِ اڳتي وڌيو.

هاري حقدار تحريڪ جي سلسلي ۾ جتي به هاري بغاوتون ٿيون، جتي به هارين جي هلچل هلي، جتي به هارين ڪارن قانونن تي سوين ماڻهون ۽ جتي به سنڌي هارين جو رت وهيو. اتي حيدربخش جتوئي پنهنجي پوريءَ قوت سان موجود رهيو. هارين جي سموري هلچل ۾ هن انتهائي انقلابي قومپرست ۽ وطن دوست هجڻ جو اظهار ڪيو. مثال طور (1) سنڌ هاري ڪاميٽيءَ گهٽو ڪري سڀ ميمبر سنڌي هئا (2) هن ڪڏهن به آل پاڪستان پارٽيءَ يا تنظيم ۾ شموليت اختيار نه ڪئي. ويندي ڪميونسٽ پارٽي ۽ مزدور ڪسان پارٽيءَ لاءِ ڪيس بار بار چيو ويو پر هو انهن ۾ شامل نه ٿيو. (3) جيترو قدر مون کي معلوم آهي ته هو سي_ پي جو ميمبر به نه هو، نه وري سي_پيءَ ۾ ايتري صلاحيت هئي جو اها هيڏي پهاڙ جيڏي انسان، جنهن جي محنت جو ڦل سموري سنڌ ۾ هارين جي اٿاهه جي صورت ۾ پکڙيل هو، تنهن کي سنڀالي سگهي. (4) حيدربخش جتوئي گهٽي ۾ گهٽو جيل، سختيون ۽ مصيبتون سنڌ جي قومي مسئلي، ون يونٽ جي لاءِ ڀوڳيون. (5) هو هميشه سنڌي زبان کي قومي زبان بڻائڻ لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو. (6) اهو حيدربخش جتوئي هو جنهن سڀ کان پهرين جيئي سنڌ جي نعري کي سياسي سطح تي مشهور ڪيو. انهيءَ سموري قومپرستي ۽ وطن دوستيءَ جو ئي نتيجو هو جو هو عظيم انسان دوست هو. هن جي مشهور نظم شڪوهه ۽ ڊاڪٽر اقبال جي نظم شڪوهه ۾ اسان کي ٻنهيءَ جي نقطه نظر جو چٽو فرق نظر ايندو هو، اقبال جي شڪوهه رڳو مسلمان جي شڪايت ۽ فرياد تي ٻڌل آهي، جيڪا هو خدا سان ڪري ٿو پيو. پر ڪامريڊ جتوئيءَ جو شعر سموري انسان ذات جي خدا سان بغاوت آميز شڪايت آهي.

ڪامريڊ ۽ سندس ساٿين جيڪي ڪجهه سنڌي عوام لاءِ ۽ پاڻ ارپيو سو سنڌ جي تاريخ ۾ نه رڳو ياد رهندو هو پر ايندڙ نسلن لاءِ رهنمائيءَ

جو ڪردار ادا ڪندو رهندو. آءُ ڪامريڊ جو ذڪر هن روسي الوداعي گيت تي ختم ٿو ڪريان.

_اوهان تباهه ڪن جنگ ۾ قتل ڪيا ويا،
ماڻهن جي آزادي ۽ باوقار جياپي خاطر.
اوهان پنهنجون حياتيون گهوريون ۽ قربان ڪيون،
اهو سڀ ڪجهه جيڪو اوهان کي پيارو هو.
رت ۽ ست چوسيندڙ جيل پوڳيا،
توهان کي زنجيرن ۾ جڪڙي ڏيهه نيڪالي ڏني ويئي.
۽ اوهان بنان پڇتاءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙجڻ قبول ڪيو،
ان ڪري جو اوهان اکيون بند نہ ڪري سگهيا
پنهنجي ساٿين جي پيڙا کان.
ان ڪري بہ تہ
توهان کي يقين هو
انصاف جي طاقت، تلوار جي طاقت کان وڌيڪ آهي.
اهو وقت اچڻ وارو آهي جڏهن
توهان جي گهوريل حياتيءَ جو حساب ٿيندو.
اهو وقت پري ناهي جڏهن ظلم فنا ٿيندو.
۽ ماڻهو عظمت ۽ آزادي لاءِ اُٿندا.
موڪلاڻي اي دوستو واٽ اوهان جي روشن آهي.
اهو اسان جو واعدو آهي.
اسان آخر تائين وڙهنداسين
آزادي لاءِ خوشحاليءَ لاءِ

*

محمد صالح عاجز

قرآن شريف ۾ موت کي ”يقين“ چيو ويو آهي. يعني هڪ اهڙو ڪيفيتي اظهار جنهن جي واقع ٿيڻ ۾ ڪنهن بہ شڪ، وهم ۽ گمان جي ڪابہ گنجائش باقي نہ هجي. علمي طرح انهيءَ کي هرڪو مڃيندو، سمجهندو ۽ اُچاريندو رهندو آهي، پر اهو مڃڻ، سمجهڻ ۽ اُچارڻ ائين هوندو آهي، جيئن پئيءَ درجي ۾ پڙهندڙ ٻار سچل سرمست جو بيت ياد ڪري دهرائيندو رهي. البتہ انهيءَ يقين جو ڏک ڳري پٿر وانگر احساساتي دنيا جي شيشي تي ان وقت لڳندو آهي، جڏهن انسان کان ڪا اهڙي شخصيت جدا ٿي وڃي، جنهن سان جذباتي ناتا ڪنديل هجن. جڏهن اهڙي شخصيت جي باري ۾ اهو يقين ٿي ويندو آهي تہ ڪيس اسان وري ڪڏهن بہ ڏسي نہ سگهنداسون. ان وقت جذباتي دنيا ۾ اهڙو زلزلو پيدا ٿي ويندو آهي. جيڪو ذهن ۽ دماغ جا سمورا ڪاڪ مهل ڊاهي وجهندو آهي ۽ انسان هيڏي ساري ڪائنات ۽ ان جي هلچل ۾ پاڻ کي اڪيلو، بيوس، مايوس ۽ اداس سمجهندو آهي ۽ کيس اهو احساس هيڪاري وڌيڪ ستائيندو آهي تہ، انسان جي حياتيءَ جي ڏينهن کي موت جو ڪارو ڪانءُ اُن جي داڻن وانگر چڳيندو ٿو اچي.

محمد صالح عاجز جي وفات جي خبر ٻڌي مون تي بہ مٿئين قسم جي ڪيفيت طاري ٿي ويئي. چو تہ هن جي شخصيت سان ڪيترن ئي سببن ڪري منهنجي جذباتي وابستگي هئي. هڪ ”قلندر“ صفت انسان هو، جنهن جي هن ڪائنات ۾ پنهنجي نظرين کان سواءِ ڪابہ دولت نہ هئي. هو وڏو بهادر ماڻهوءَ هو ، جنهن جو ڪنڌ وقت جي ڪنهن بہ لات ۽ منات اڳيان نہ جهڪيو هو جنگ آزاديءَ جو عظيم ۽ بيغرض مجاهد هو. جنهن جوانيءَ جون ڪيترين ئي بهارون ۽ امنگن ڀريا سال، برطانوي سامراج جي جيلن جي حوالي ڪري ڇڏيا ۽ اهي ڏونگرن جهڙا ڏينهن ۽ رڃن جهڙيون راتيون آزاديءَ سان سندس عشق کي اجهائي نہ سگهيا. هو سنڌ جي تاريخ جو

وڏو عالم هو. جنهن کي سنڌ جي تاريخ ۽ ان سان لاڳاپيل مقام، ماڳ، هنڌ، پيچرا، گس، گهيڙ، دريا جا وهڪرا ۽ بندر، بر زبان ياد هئا. هو لطيف جي شاعريءَ آيل سموري جاگرافيءَ جو حافظ هو ۽ اها سڀ ڏرتي سندس لاءِ هٿ جي تري وانگر هئي. هو بهترين اديب، سنو نقاد، شعلہ بيان مقرر ۽ اڻ ٿڪ محقق هو. هن جي سنڌ جي تاريخ تي ڪيل تحقيق، وسيلن جي اٽاث ۽ منفرد نقطۂ نظر سبب ڇيچي عوام جي سامهون اچي نہ سگهي آهي ۽ خبر نہ آهي تہ اهو قيمتي سرمايو ۽ املهہ وٿ هاڻي هٿ بہ اچي سگهي يا نہ. جيڪڏهن اها تحقيق وقت سر ڇپجي ميدان ۾ اچي ها تہ ڪيترن دستاربند مورخن جون پڳون لهي وڃن ها ۽ ڪيترن تاريخ جي اجاريدارن جا دڪان بند ٿي وڃن ها. ايڏي وڏي علم ۽ تحقيق هوندي بہ هن وٽ هر انهيءَ عالم، اديب ۽ فنڪار جو بي پناهہ قدر هو، جنهن هن سرزمين ۽ ان جي عوام لاءِ ٿورو ڪجهہ بہ ڪيو آهي. هو تاريخ جي معاملي ۾ پير حسام الدين راشدي سان ڪيترين ڳالهين ۾ اختلاف رکندي بہ سندس عقيدت مند ۽ مداح هوندو هو. خود پير صاحب مرحوم بہ عاجز جي ڄاڻ ۽ علم جو معترف هوندو هو. پير صاحب هڪ ڀيرو ، غالبن پوين ڏينهن ۾ آچ ڪئي هئي تہ ”اچو مون وٽ اچي رهو تہ گڏجي سنڌ جي تاريخ تي رهيل ڪم کي اُڪلائڻ جي ڪوشش ڪريون.“ پر افسوس جو پنهيءَ کي دير ٿي چڪي هئي.

عاجز برصغير جي آزاديءَ واري هلچل ۾ پاڻ خود شريڪ رهيو ۽ جنهن وقت ” هيمون ڪالاڻيءَ“ کي ڦاسي ڏني پئي ويئي، ان وقت هو بہ سکر جيل ۾ موجود هو. ٻي مهاڀاري لڙائي ڇڙڻ کان پوءِ سنڌ ۾ هندستان جي بچاءُ وارن قانونن جو پهريون قيدي محمد صالح عاجز هو. ترپوره واري مشهور ڪانگريس جي گڏجاڻيءَ ۾ محمد صالح عاجز هڪ سنڌي ڪائونسلر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيو هوءِ سباش چندر بوس کي ووٽ ڏنو هئائين.... هو پنهنجي حياتيءَ ۾ نندي کنڊ جي گهڻو ڪري سيني چوٽيءَ جي ليڊرن سان ملي چڪو هو ۽ آزاديءَ جي جنگ جي معلومات جي سلسلي ۾ هو گهمندڙ ڦرندڙ انسائيڪلوپيڊيا هو. سنڌ ۾ ڪانگريس جي ڪردار، مسلم ليگ جي روش، هتي جا ڪانگريسي ڪارڪن ۽ انقلابي

ليڊر، حر تحريڪ، عالمن جو ن ڪوششون ۽ قربانيون، بزرگ امروٽيءَ جي تحريڪ، ڪميونسٽ پارٽي ۽ ان جا ڪارڪن. اهي سڀ موضوع ڪو ويهي عاجز ڪان پڇي. اهڙي واقعا ۽ نقطا جن جو رازدان صرف عاجز هو، سو سڀ ساڻس گڏ هميشه هميشه لاءِ دفن ٿي ويا. هڪ ڀيري نندي ڪنڊ جي آزاديءَ واري هلچل تي پوري شوق سان ڳالهائي رهيو هو. مرحوم عبدالحق عالماڻي، نياز همايوني ۽ آءٌ ڪيس مڪمل ڌيان سان ٻڌي رهيا هئاسين. اهڙي واقعا ۽ نقطا بيان ڪري رهيو هو، جيڪي اسان نه ڪٿي پڙهيا ۽ نه ٻڌا هئا. اهڙن ئي واقعن جي سلسلي ۾ هڪڙو واقعو ٻڌايائين ته:

”گانڌي کي نندي ڪنڊ جون سڀ ٻوليون سکڻ جو جنون هوندو هو. آخري عمر تائين مختلف ٻوليون سکندو رهندو هو. آءٌ 1945ع جي پڇاڙي ڌاري ساڻس مليس. مهاتما پڇيو ”سنڌي آهين.“ وراڻيم ”ها“ چوڻ لڳو ”شنڌي ڊادي مٺي ڀاشا آهي. آءٌ جيرام داس کان شنڌي سکي رهيو آهيان.“

آزادي جي تحريڪ تي وٺس، ايڏو علم ۽ ڄاڻ هئا، جو جيڪر ويهي لکن ها ته هوند شورش ڪاشميري ۽ عبدالله ملڪ کان وڌيڪ سٺو ۽ اعتبار جوڳو مواد، سنڌ واسين کي ملي وڃي ها. پر زماني جي ڦيرن گهيرن ۽ حالتن جي نازسازگاريءَ کيس واندڪائي نه ڏني جو اهي ڪم ڪري سگهي. آزاديءَ جي تحريڪ جا اهي مجاهد، جيڪي غير فرقيوارانه سياست ڪي مجيندڙ هئا، سي 14 آگسٽ 1947ع جي صبح جو پنهنجن پنهنجن بسترن ۽ گهرن ۾ غدار بنجي ويا. اهو هو سرٽيفڪيٽ جيڪو آزاديءَ جي صبح تي هنن کي مليو. جنهن آزاديءَ هو پنهنجي وقت جي سڀ کان وڏي سامراجي طاقت جي پهاڙ سان ٽڪر کائيندا رهيا. ڦاسين جي تختن تان واپس وريا، سڄي عمر موت جي دروازي جو ڪڙو ڪڙڪائيندا رهيو. اهو اهڙو صدمو هو، جنهن جي ڪري هو ذري گهٽ پنهنجو ذهني توازن وڃائي ويٺا. نتيجي طور هو نه آزاد ملڪن جي حڪمرانن سان ٺاهه ڪري سگهيا ۽ نه ئي وري انگريز دور واري، پنهنجي ولولي کان ڪم وٺي سگهيا. هيڏي ساري ملڪ ۽ عوام جي هجومن ۾ هو سدائين پاڻ کي اڪيلو ، تنها، اداس ۽ ويران محسوس ڪندا رهيا. انهيءَ اڪيلائيءَ، تنهائيءَ ، اداسي ۽ ويراني هنن

جي ذهني ۽ فڪري دنيا جهوري ۽ پوري ڇڏي. عاجز صاحب جي شخصيت ٻہ ڇڻ سدائين جهُريل ۽ پريل نظر ايندي هئي. هڪ پيرو ڪائنس پڇيم: ”مولانا صاحب! هاڻي پوڙها ٿي ويا آهيو؟“ جواب ڏنائين ” آءُ ۽ منهنجا ساٿي ۽ ٻيا اسان جهڙا سوين ڪارڪن هندوستان ۽ پاڪستان ۾ 1947ع ۾ پوڙها ٿي چڪاسين. اسان جون ڇيلهون ڀڃي پيون. هاڻي جيئڻ جو نقل ڪري رهيا آهيون. نہ اهي ماڻهو آهن نہ اُهو ماحول، نہ اهو خلوص آهي نہ ولولو، نہ وري انهن شين جي قدر ڪرڻ وارو ڪو.

واڻـــن سيئي ويـــام، وڻ مـــنجهائِن واسيـــا،
هيڙا هوت هئام، جو سرهي سڄ ڪري ويا.

پڇيم: ” مولانا صاحب! مسلم ليگي چون ٿا تہ اوهان ماڻهو مسلمانن جي خلاف هئا؟“ چوڻ لڳو ”بس يار! اسان شڪست کاڌل فوج جا سپاهي آهيون. شڪست کاڌل فوج جي سپاهين تي هر قسم جا الزام لڳندا آهن. اسان نہ مسلمانن جا مخالف هئاسين ۽ نہ ئي وري هندن جا دلال . اسان تہ آزاديءَ جا عاشق هئاسين.“

هڪ فنڪار کان پڇيو ويو تہ ”ڪنهن گهر کي باهہ لڳي ۽ ان گهر ۾ معصوم ٻار بہ هجي تہ هڪ فنپارو پڻ! تون ان گهر مان ڪنهن کي ڪڍندين؟“ فنڪار وراڻيو هو تہ: ”باهہ کي جيئن ٻار ۽ فن ٻئي سلامت رهي سگهن.“

”نندي کنڊ کي انگريز سامراجيت جي باهہ وڪوڙي وئي هئي ان ۾ هندو، فنپاري وانگر هو تہ مسلمان، ٻار وانگر. اسان انهن ٻنهيءَ مان ڪنهن هڪ کي بچائڻ بدران انگريز سامراجيت جي باهہ ختم ڪرڻ ٿي چاهي، جيئن هندو ۽ مسلمان ٻئي سلامت رهي سگهن.“ اڄ آزاديءَ جي تحريڪ هو اهو مخلص ۽ سچو سپاهي اسان کان هميشہ لاءِ موڪلائي ويو. پڪ سان سندس عشق جي چڻنگ سلامت رهندي، سامراجيت جي خلاف ٻاريل سندس ٻاهڙي ٽمڪندي ٽمڪندي ڪڏهن ڀنڀٽ بڻبي ۽ ان جي اُهاءُ ۾ ڪيترا مسافر پنهنجي منزل تي پهچندا.

اسان جي نسل کي خبر ئي ڪانهي ته هن سرزمين، هن سال 1982ع ۾ پير حسام الدين راشديءَ ڪان پوءِ پنهنجي ڪيڏي بئي عظيم فرزند کي وڃايو آهي. اسان وٽ جتي عظمت ۽ وڏائي، عهدي ۽ دولت سان سڃاتي ويندي آهي، تن کي ڪهڙي خبر محمد صالح عاجز جي.

هوءَ جا پري هير، ڪاڇي ڏونگر ڪنڌئين
پيو پاريندو ڪير، ڪاهوڙڪيءَ ڪير ري.

*

علي احمد ڏوگر

گهڻو ڪري 1974ع جو اپريل مهينو هو، جو سنڌ جي ان وقت جي صورتحال ۽ ان جي نتيجن تي غور ڪرڻ لاءِ سول لائين جي هڪ بنگلي ۾ چند هم خيال ساٿين جي گڏجاڻي ٿي. جنهن ۾ خيرپور، لاڙڪاڻي، ٿرپارڪر ۽ ڪراچيءَ کان ڪافي تعداد ۾ دوست آيل هئا. تعارف هلندي مون کي ڪنهن دوست چيو ته، ”هي خيرپور کان آيل دوست علي احمد ڏوگر آهي. مون ڪيس هٿ ڏنو ۽ خوش خير عافيت ڪرڻ لڳس. ڪشادي پيشاني، روشن ۽ تيز سنڌين واريون روايتي اکيون، پورو پنو قد، سنهو جسم، سنڌو دريا جي پاٽيءَ جهڙو رنگ، آهستي ۽ پر معنیٰ ڳالهائڻ، دنيا ۽ سنڌ جي تحريڪن شخصن ۽ ڪتابن جي ڄاڻ جو پندار، علم جو عاشق، سنڌ جي سياسي لاهن چاڙهن جو نگران، سنڌ جي واهڻ جو اُلفتي، ٻهراڙي جي زندگي ۽ خلوص جو پيڪر، با صلاحيت، ايماندار، جفاڪش، آرام کي حرام ڄاڻڻ وارو، جدوجهد ۽ مسلسل جدوجهد جو عملي نمونو، هر ويريءَ سان ٽڪرائيندڙ ۽ هر وير جو واِهرو، چند منٽن ۾ پنهنجي سحر انگيز شخصيت جي ذريعي متاثر ڪندڙ. اهو هو علي احمد ڏوگر.

مختصر عرصي ۾ اها واقفيت پر خلوص دوستي ۽ پنهنجائپ جو درجو حاصل ڪري ويئي. مون هن کي اسٽيج تي تقرير ڪندي ڏٺو. دوستن جي مجلس ۾ ٽهڪ ڏيندي ڏٺو. ۽ مخالفن سان بحث ۽ جهيڙو ڪندي به ڏٺو. هر جڳهه سندس ڪردار ۾ سنڌيت ۽ سنڌ جي مظلوم ۽ مجبور انسان جي زخمن جو درد محسوس ڪيم.

آخري ڀيرو ڪيس، ايل_ايم_سي ۾ بيماريءَ جي بستري تي ڏٺم، پڇا ڪرڻ لاءِ ويو هئس، سندس عزيزن کان سواءِ شاگردن، اديبن ۽ دوستن جو هجوم هو، ڇو ته هو سيني جو عزيز هو. سيني جو مائٽ هو هن سنڌ جي مٽيءَ جي ذري ذري، سنڌ جي کيتن ۾ اناج جي پڪڙيل خوشبو ۽ سنڌ جي ننڍڙڪي انسان جي هر دک درد سان نينهن لڳايو هو ۽ اهي ماڻهو اڄ ڪيس

ڏسڻ لاءِ آيل هئا. آءُ سنڌس بستري جي ويجهو ويس مرڪنڊڙ مهانديءَ تي بيهوشي طاري هئي، اکيون بند هيون. مون سمجهيو، هو اڄ اسان کان، اسان جي سستيءَ ۽ آرس سبب ناراض آهي. ڪجهه وقت بيهڻ کان پوءِ نڪري آيس.

مون کي ڪم سبب ڳوٺ وڃڻو پيو. ڏيڍ مهيني کان پوءِ موٽي آيس ته ڪنهن دوست ٻڌايو ته علي احمد ڏوگر گذاري ويو....!

مون کان رڙ نڪري ويئي. هو هليو ويو...! سنڌ ۽ سنڌ جي عام ماڻهو کي هنن حالتن ۾ ڇڏي، هو صرف ٻج ڇٽي، فصل لهڻ جي انتظار کان سواءِ هليو ويو. رڳو سپنو ڏسي، ان جي ساڀيا جي چنتا ڪرڻ کان سواءِ هليو ويو.

ها هو هليو ويو. ايترو پري جو اتي نه اپالو جي رسائي آهي ۽ نه خيال، تصور ۽ ذهن جي پرواز. هو اهڙي ماڳ هليو ويو جتي جو نه ڪنهن نشان ڏنو آهي ۽ نه ئي ڪو سنيهو اچي سگهي ٿو. هو هليو ويو ظلم ۽ جبر، ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ واري ماحول کان رسي، هو هليو ويو مائٽن ۽ دوستن کي ڇڏي. اڄ اسان هن کي ڏسي سگهون ٿا، پر هڪ پردي جي پٺيان ۽ جيستائين اهو پردو نه هٽيو آهي تيسين هڪٻئي سان ڳالهائي نه ٿا سگهون. اڄ آءُ سوچيان پيو ته آخري ڀيرو جڏهن هن مون ڏانهن ڏٺو ئي ڪونه هو ته، ڪهڙي خبر ته هو هميشه لاءِ منهن مٽي رهيو آهي.

اڄ هو خيرپور جي هڪ ٽڪريءَ تي اسان جي احساسن کان بي نياز ستو پيو آهي، پر ڪيس ڪهڙي خبر ته ڪيترين دليون آهن، جن تي سندس ياد جا نه ڇٽندڙ زخم آهن.

ميندي‌ءَ رتا هٿڙا، ڪجل ڀنا نيڻ،
سيني وڏا وڻ، ويندڙ ويندا ئي رهيا.

*

پير حسام الدين راشدي

گهڻو ڪري سال 1973ع هو. جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ڪراچي برانچ پاران ٿياسافيڪل هال ڪراچيءَ ۾ محترم جي_ايم_سيد جي سالگره جو جشن ملهايو پئي ويو. انهيءَ جلسي جي صدارت محترم پير حسام الدين راشدي ڪري رهيو هو.

منهنجي تقرير هلندي، مون ڏٺو ته پير صاحب انتهائي ڌيان ۽ توجه سان منهنجي نقطن جي ادائگيءَ، جملن جي جوڙ جڪ ۽ ڳالهائڻ جي انداز کي ڏسي ۽ ٻڌي رهيو آهي.سندس انهيءَ دلچسپيءَ مون تي هڪ قسم جو علمي رعب طاري ڪري ڇڏيو ۽ مون تقرير جي پڇاڙيءَ ڌانهن موڙ ڪائيندي چيو " آءُ محسوس تو ڪريان ته هن اسٽيج تي علم جو پهاڙ ۽ ڪمنڊز ڦرنڊز ڪتب خانو موجود آهي. ان جي موجودگيءَ ۾ منهنجي زبان ڳالهائڻ جي طاقت وڃائيندي ٿي وڃي. منهنجو ذهن پنهنجيءَ بيوسيءَ جو اظهار پيو ڪري" ان چوڻ تي مون ڏٺو ته پير صاحب جي چهري تي ناگواريءَ جي ريکائن جا پاڇا پوڻ لڳا آهن. آءُ سمجهي ويس ته پير صاحب کي سندس واکاڻ وارا جملا نه وڻيا آهن، پوءِ مون کي تقرير ختم ڪرڻي ئي هئي، سو آخر ۾ مون چيو : ”ذوالفقار علي ڀٽو جنهن قومي تصور تي عمل ڪري رهيو آهي، ان جو بنياد اقبال جي شاعري آهي، جنهن جي پڙهڻ سان مون کي حقي جي ڏپ ايندي آهي. ۽ جي_ايم_سيد پنهنجي قومي تصور جو بنياد دولهه دريا خان جي شهادت جي رت ڦڙن مان کنيو آهي، جنهن جي خوشبوءِ اڳيان مهندان مينديءَ جي هبڪار ڪائي حيثيت نه ٿي رکي. جي_ايم_سيد تي بم اڇلائڻ وارن کي ياد رکڻ گهرجي ته، ان جا ٽڪرا ڪٽي پاڪستان جي نقشي تي نه ڪرن.

منهنجي تقرير جي انهيءَ پيرا تي سمورو هال تاڙين سان گونجي اٿيو. مون ڏٺو پير صاحب والهانه بيخوديءَ مان ڪرسيءَ تان ذري گهٽ اُٿيو ٿي،

تاڙيون وڄائي رهيو آهي. انهيءَ پيرا ۾ دولهه دريا خان جي شهادت جو ذڪر هو ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ دولهه دريا خان ڪان وڌيڪ ٻي ڪا به شخصيت پير صاحب لاءِ اتساهه ڏياريندڙ نه هئي. سنڌ جي انهيءَ عظيم محب الوطن شهيد جو جڏهن به پير صاحب جي مجلس ۾ ذڪر ڇڙندو هو, ته متس وجد جي ڪيفيت ڇانئجي ويندي هئي ۽ چوندو هو ته: ”آءُ جڏهن به دريا جي خان جي قبر تي ويندو آهيان يا سندس باري ۾ سوچيندو آهيان ته فارسيءَ جو هي شعر ازخود منهنجي ذهن ۾ ايري ايندو آهي.

بگریزد از صف ماهر که غوغا نسی‌ت
کسے که کشته شد از قبلئه ما نسی‌ت

(ياڙيو اسان جي صفن مان ڀڃي وڃي ۽ جيڪو سر اڏيءَ تي رکڻ لاءِ تيار نه آهي سو اسان جي ڪٽنب مان نه آهي.)

اهو ڀهريون ڀيرو هو جو شعوري حالت ۾ مون سنڌ جي هن لاڪيٽي فرزند کي تقرير ڪندي ڏٺو ۽ ٻڌو, تقرير ڇا هئي, فطرت جي مختلف مظهرن جي ميلاپ جو جلوو هئي. ڪٿي لفظ ٻڌندڙن جي ذهنن ۾ ائين پسار ڪري رهيا هئا, جيئن ٿَتي جا ڪنواري, ڪينجهر ڪناري ٻِيا جي اوسيئڙي ۾ پسار ڪندي هجي. ڪٿي, ڀهاڙن جون ڀاڙون لوڏيندڙ زلزلي جي گونج ۽ گرج هئي. ڪٿي, دشمنن تي ڪتاريءَ جو وار هو, ڪٿي, سنڌوءَ جي, ساوڻ ۾ موج هئي. ڪٿي, ڪينجهر تي نوريءَ جي هندوري وانگر لوڏا ڪائيندڙ ٻيڙيءَ جي دل ڪشي هئي, ته ڪٿي, ائين پئي لڳو ڄڻ اٿينس جي چوڪ تي سقراط سچ جو جهنڊو کنيو بيٺو آهي ۽ بت پرست يونانين کي سچ_ مطلق, ڪو سبق پڙهائي رهيو آهي. آءُ تقرير جي سحر ۾ غرق هجڻ جي باوجود ان جو هر لفظ, هر نقطو ۽ هر جملو ذهن جي ڦرهيءَ تي اڪاريندو ٿي ويس. پوءِ مون اها تقرير يادگيريءَ جي مدد سان پوري لکي ڇپائي ڇڏي. آءُ سمجهان ٿو ته اهو ڀهريون ڀيرو هو جو سندس اڻ لکيل تقرير جو پورو ڪٿي شايع ٿيو هجي. پاڻ ڇپيل تقرير پڙهي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ جڏهن سندس ٻي تقرير ، جيڪا بنان لکڻ جي ڪئي هئائين, ان جي ڇپجڻ

جو مهراڻ رسالي وارن ذڪر ڪيو. تڏهن هڪدم چيائين ته، نياز سان مليل اها تقرير حاصل ڪيو چو ته ڪيس خبر هئي ته مون اها تقرير لکي ڇڏي آهي ۽ آءٌ نياز همايونيءَ کان سواءِ ڪنهن کي ڪونه ڏيندس. اڳتي هلي اها تقرير مهراڻ رسالي ۾ ڇپي ۽ اڄڪلهه گهڻو ڪري سيني سنڌي رسالن ۽ اخبارن ۾ ”ڪتاب“ جي موضوع تي ڪيل پير صاحب جي اها تقرير ڇپجي تي پيئي. اها حقيقت ۾ منهنجي لکيل ۽ نياز همايونيءَ جي ايڊوڪيٽ آهي. مهراڻ جي اسٽنٽ ايڊيٽر اهو غلط لکيو آهي ته اها تقرير ٽيپ ڪئي ويئي هئي ۽ ڪيسٽ تان اُتاريل آهي. پر پهرين تقرير جيڪا مون لکي ۽ ڇپرائي هئي سا هڪ پيرو جي_ايم_سيد جي باري ۾ آزاد قاضيءَ جي ترتيب ڏنل ڪتاب ”لامون تنهن وڻ سنديون“ ۾ ڇپي هئي. آءٌ چاهيان ٿو ته پير صاحب تي پنهنجا تاثر لکندي اها تقرير به هتي ڏيئي ڇڏيان، جو ته اها تقرير ئي هئي جنهن جي ڇپائيءَ کان پوءِ پير صاحب منهنجي باري ۾ ڪا راءِ قائم ڪئي، جنهن جو اظهار پاڻ هر موقعي تي ڪندو رهندو هو.

”آءٌ مجلس ۾ شريڪ ٿي نهايت خوش ٿيو آهيان. هي مجلس اوهان پنهنجي حقيقي ليڊر ۽ صحيح رهنما جي ڄمڻ جي ڏينهن جي سلسلي ۾ ملهائي رهيا آهيو. جي_ايم سيد هاڻي هڪ شخص نه رهيو آهي، پر هو هڪ تحريڪ بنجي چڪو آهي. ڪيس سنڌ جي وجود کان الڳ ڪري نه سگهجي ۽ نه ئي وري سنڌ کي سيد کان جدا سمجهي سگهجي ٿو. جي_ايم_سيد پنهنجيون وفاداريون، قربانيون ۽ ڪوششون سنڌ سان وابسته ڪري هميشه لاءِ پاڻ کي امر بڻائي ڇڏيو آهي. اهي قومون خوش قسمت آهن جن کي جي_ايم_سيد جهڙا ليڊر ملن ٿا. منهنجي خيال ۾ هن وقت نندي ڪند ۾ به ماڻهو اهڙا آهن جيڪي پنهنجي اصولن، ڪردارن ۽ اخلاق جي ڪري مثالي حيثيت رکن ٿا. اهي آهن جي_ايم_سيد ۽ عبدالغفار خان، پر بدقسمتيءَ سان اسان، جي ملڪ ۾ هر سچي ۽ مخلص ماڻهو کي الزامن ۽ فتوائن جو نشانو بنايو ويو آهي. انهن الزامن ۽ فتوابازين جو نتيجو آهي جو بچيل ملڪ به جان ڪنيءَ جي جي عالم ۾ آهي. ملڪ جو آئيندو ڇا

ٿيندو، تنهنجي خبر سياستدانن کي، باقي حالت نهايت ئي ڏکوئيندڙ آهي. سنڌ زبان کي ڪا به ٻولي ختم ڪري نٿي سگهي ڇو ته هن زبان جو پاڙون ڌرتيءَ ۾ کتل آهن. سنڌي زبان کي عربي به ختم ڪري نه سگهي. توڙي جو قران جي زبان هئي سنڌي اڄ به موجود آهيءَ عربي صرف نيوٽائون جي مدرسي ۾ وڃي رهي آهي. سنڌ تي فارسيءَ اٺ سئو ورهيه راڄ ڪيو، پر اها سنڌيءَ جي جاءِ نه والاري سگهي. ۽ پاڪستان جنهن ۾ آئين هميشه ٽٽندا رهندا آهن، اتي سنڌي زبان جي بل تي مڙهيل آرڊيننس ڪيترو جٽاءَ ڪندو. سنڌيءَ ۾ لطيف، سچل ۽ روحي فقير جو فڪر آهي. انهيءَ فڪر جا مڃيندڙ ڪافر ٿيا ٿي سگهن. جيڪڏهن اهي ولي الله به مسلمان نه هئا، ته پوءِ اهڙي ڪفر تي اسان فخر محسوس ڪنداسين. خدا حافظ.“

....

....

پير صاحب کي سنڌ جي نوجوانن ۾ وڏيون اميدون هيون ۽ سندس خواهش هوندي هئي ته سنڌ جا نوجوان نه رڳو سياسي ميدان ۾ اڳتي وڌي با اصول ۽ بهادريءَ واري سياست ذريعي سنڌ جي حقن جي حفاظت ڪن، پر ادب ۽ تاريخ جي ميدان ۾ به اعتماد ۽ ڪليل ذهن سان سنڌ جي سموري سرمائي کي نون فڪري رجحانن ۽ تحقيقي مواد سان وڌيڪ سگهارو، سرمائي وارو ۽ مالا مال ڪن. انهيءَ سلسلي ۾ هن کي جنهن به نوجوان ۾ ڪا علمي چڻنگ ۽ تاريخي ذوق جي پروڙ پوندي هئي ته دل کولي ان کي همٿائيندو هو ۽ ان کي داد ڏيڻ ۾ پنهنجي علمي مرتبي جي ڪري ڪابه حد مقرر نه ڪندو هو. منهنجي پنهنجي باري ۾ سندس راءِ هميشه واڪاڻ ۽ حوصله افزائي واري رهي. انهيءَ سلسلي ۾ ٻه ٽي واقعا پيش ڪجن ٿا.

سيمنارجن ۾ ” ڀٽائي_ڏينهن“ جي سلسلي ۾ ڪيل منهنجي تقرير ”پيغام“ رسالي ۾ ڇپي، اهو رسالو پير صاحب وٽي پڙهيو، (ياد رهي ته پير صاحب ”پيغام“ جو مستقل پڙهندڙ هو ۽ سدائين پئسن سان وٺي پڙهندو هو)

۽ منهنجي تقرير جي باري ۾ نياز همايونيءَ ڪي هڪ شاندار خط لکيائين، جنهن ۾ ان تقرير جي واکاڻ ڪندي هي تاثر ڏنائين: ” ان سان منهنجو ايمان نه صرف تازو ٿيو، پر پاڻ وڌيو. خدا جو شڪر آهي جو پاڻ وٽ اهڙا لعل لين ٿا.“

منهنجو ڪتاب ”سر ۾ سانجهيءَ وير “ ڇپيو، جنهن ۾ پير صاحب تي تنقيد ٿيل هئي. انهيءَ تنقيد جو حوالو ڏيئي حامد علي خانائي ۽ ڪن ٻين پير صاحب کي خط لکيا ته هڪڙي ڪِينَ جهڙي ماڻهو اوهان تي تنقيد ڪئي آهي. پير صاحب تي نه معلوم انهن خطن جو ڪهڙو اثر پيو، پر انهن خطن کان پوءِ موري جا دوست راشد مورائي ۽ مولابخش پرڙو، پير صاحب سان ملڻ ويا. ڪچهري هلندي خانائي ۽ ٻين جي خطن جو ذڪر نڪتو. انهيءَ سلسلي ۾ پير صاحب چيو ”عبدالواحد کي حق آهي مون تي تنقيد ڪرڻ جو. مون کي خوشي آهي ته تاريخ جي سلسلي ۾ نوجوانن اندر تنقيدي شعور پيدا ٿيو آهي. عبدالواحد آريسر اهڙو لکيڪ آهي جيڪو ڪوڙا ڪائي جيل جي ڪوٺيءَ ۾ ويهي سنڌ جي تاريخ تي لکي ٿو. اسان سست ماڻهو آهيون جيڪي لکڻ کان سواءِ ڪجهه ٿتا ڪري سگهون. عبدالواحد جي قلم ۾ جيڪا طاقت ۽ سچائي آهي، سا ورلي ڪنهن نوجوان ۾ هوندي. منهنجو وس پڇي ته جيڪر کيس زندگيءَ جون سموريون سهولتون ڏيئي، ايئرڪنڊيشن ڪمري ۾ ويهاري ڪائنس رڳو لکڻ جو ڪم وٺان. اوهان مهرباني ڪري عبدالواحد جو جيڪو به نئون ڪتاب ڇپجي سو مون کي پهچائيندا ڪريو.“

1972ع ۾ آءُ جيل ۾ هوس ته منهنجو ڪتاب ”صدين جون صدائون“ ڇپيو. پير صاحب ان وقت اسپتال ۾ داخل هو، اتي کيس اهو ڪتاب مليو. هڪ ڏينهن آءُ سنڌ اسپيشل ٽريبونل ۾ حاضريءَ تي ويس، جتي پير صاحب جو هڪ عزيز اچي مون سان مليو. چيائين: ”پير صاحب بيماريءَ جي بستري تان سلام موڪليا آهن ۽ چيو اٿس هن دور جي سنڌ کي اهڙي قلم ۽ ايمان جي ضرورت آهي آهي. خدا توکي هر امتحان ۾

ڪامياب ڪري. هٿ مان قلم متان ڇڏين. جيل جو وقت سجايو ڪر ۽ مسلسل لکندو رهه.“

مون کي محمد ابراهيم جويي ٻڌايو ته: تنهنجي هر لکڻيءَ جي جيڪا تعريف پير صاحب ڪندو هو، سا حيرت جهڙي ڳالهه آهي. تنهنجي قلم پير صاحب کي بيحد متاثر ڪيو هو. واقعي تنهنجي علم ۽ طاقت آهي: اهڙن ئي خيالن جو اظهار حسين شاهه راشدي پڻ ڪيو. اها سڀ تعريف پرپٺ ڪندو هو. روبرو ڪڏهن به اهڙي تعريف نه ڪيائين، اٽلو نصيحتون ڪندو هوته، ”لڳاتار لکڻ ۽ پڙهڻ جي عمل کي جاري رکندو اچ. ڪڏهن به احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا متان ٿئين. ته مون وٽ ڪا ڊگري ناهي، جڏهن به ڊگري نه هجڻ جو احساس ستائيءَ ابوالڪلام ۽ مون ڏي ڏسجانءِ“ هڪ پيري ڪائنس انٽرويو وٺندي پڇيو ويو ته : جيڪڏهن توهان ڪنهن ڪاليج يا يونيورسٽيءَ ۾ پڙهو ها ته“! جواب ڏنائين ته: ”سگا جو ميمبر هجهان ها.“ اهو جواب سگا تي طنز ۽ توڪ سان ڀريل آهي ان ڪري جو پير صاحب جا خيال سگا جي باري ۾ ڪڏهن به چڱائي يا تعريف وارا نه رهيا. سگا جيئن ته گهڻو ڪري سنڌي ڪامورن جي جماعت هئي ۽ پير صاحب جو خيال هو ته سنڌي سماج کي ڀنتي ڀيل رکڻ ۽ سنڌ کي تباهه ڪرڻ وارا عنصر، وڏيري، پير ۽ سنڌي ڪاموري تي مشتمل آهن. جنهن سنڌي ڪاموري، سنڌي عوام کي ڏيڊ سو سال تائين ڌارين جو دلال ٿي ڇٽيو، ۽ ڇيپاٽيو ۽ ماريو ڦريو آهي، سو اڄ وقتي ڦيٿي ڦرڻ سان گڏ ساندي وانگر رنگ مٽائي قوم جي خادم جي روپ ۾ ڦُرڻ لُٽڻ ۾ مصروف آهي. سنڌي ڪاموري جنهن ماحول ۾ جنهن پس منظر ۾ تربيت ورتي آهي، سو ماحول ۽ پس منظر ئي قوم دشمني ۽ عوام بيزاري وارو هو. ان ۾ ڪنهن اهڙي تبديليءَ جي گنجائش ئي نه آهي جيڪا تبديلي قومي مفاد وٺان هجي.

1978ع ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ”لطيف ڏينهن“ هو. ان جلسي ۾ صدارت مون ڪئي ۽ پير صاحب خاص مهمان هو. انهيءَ موقعي تي ڊاڪٽر سليمان شيخ ٻڌايو ته، 31 ڊسمبر جو سگا طرفان اديبن جو قافلو ڀٽائيءَ جي مزار تي گلن جي چادر چاڙهيندو. ۽ ڊاڪٽر صاحب وڏيڪ

ڀٽائيءَ کي خراج تحسين پيش ڪندي چيو تہ: ”ڀٽائي اڄ جي دور ۾ سنڌي قوم جي هٿ ۾ ايٽم بم آهي. سنڌي قوم جي نجات جو واحد ذريعو ۽ وسيلو ڀٽائي آهي.“

پير صاحب کي اصولي طور مون کان اڳ ۾ تقرير ڪرڻي هئي، ڇو تہ آءُ مجلس جو صدر هوس. پر پير صاحب مون کي چيو تہ ”تون اڳ ۾ تقرير ڪر ۽ مختصر. ڇوتہ مون کي اڄ تمام تفصيل سان گھڻن مسئلن تي ڳالهائڻ جي ضرورت آهي.“ مون کي ڀلا ڪهڙو اعتراض ٿي سگھي ٿو؟ اِها پاڻ منهنجي خوش قسمتي آهي هئي جو، آءُ ڪافي وقت کان پوءِ سندس علم مان فيض پرايان. انهيءَ وچ ۾ ڪنهن شاگرد تقرير ڪندي من کي چوٿين دنيا جو مفڪر چيو تہ، پير صاحب هڪدم مون کي چيو تہ: ”پ_پ_پ وارن ڀٽي کي ٽين دنيا جو مفڪر سڏي ڦاسيءَ جي ڪوٺڙي تائين پهچايو ۽ جيئي سنڌ وارا توکي چوٿين دنيا جو مفڪر سڏي توب سان اڏرائڻ ٿا چاهين. مهرباني ڪري چوڪرن کي اهڙي نعري بازيءَ کان منع ڪري ڇڏ.“ سندس چوڻ موجب مون پنهنجي تقرير ۾ جيڪا پير صاحب جي چوڻ مطابق رڳو پنجن منٽن تي مشتمل هئي، چوٿين دنيا جي مفڪر واري لقب تي پنهنجي شرمندگي ۽ بيزاريءَ جو اظهار ڪندي ڀٽائي تي ڳالهائيندي چيو. لطيف هڪ هنڌ چيو آهي مارئيءَ جي باري ۾:

پکي ۾ پَدمڻي، ڇــڻ ڏئي وارا ڪاوڄ
جهڙي صورت سڄ، تهڙي مورت مارئي.

وري ٻي جاءِ تي مارئيءَ جي واتان چوائي ٿو پيو.
سونهن وڃايـم سومـرا، ميـرو منهن ٿيوم
وڃڻ تت پيوم، جت هلڻ ناهي حسن ريءَ.

ڪهڙو سبب آهي جو پهرين تہ مارئي جو هلڻ وڃ جي وراڪن جهڙو آهي ۽ مورت سڄ جي صورت جهڙي اٿس ۽ وري مقام ۽ مڪان جي

تبديليءَ سان سنڌس اها سونهن وڃائجي تي وڃي ۽ منهن ميرو تي پويس ٿو. اهو ان ڪري جو پڪي ۾ مارئي آزاد آهي ۽ آزاديءَ کان وڌيڪ ڪائي سونهن ناهي. ۽ ڪوٽ ۾ اهائي ساڳي صورت غلام آهي ۽ غلاميءَ کان وڌيڪ ڪائي ڪوجهائي ناهي. جهڙيءَ ريت غلامي قومن جي ڪردار ۽ تخليقي صلاحيت لاءِ ڪوڙهه جو داغ آهي، اهڙيءَ ريت غلامي فرد جي جسماني ۽ روحاني زندگيءَ لاءِ ڪوڙهه جو داغ آهي. منهنجي انهيءَ نڪته آفرينيءَ تي پير صاحب دل کولي داد ڏنو.

پوءِ مائيڪ تي اچي پنهنجي پروقار ۽ عالمانہ انداز ۽ آواز ۾ اچي ڳالهائڻ شروع ڪيائين.

”دوستو! هي بدقسمتيءَ جي ڳالهه آهي، جو لطيف جو شارح ۽ وارث سنڌي ڪامورو بڻجي ويو آهي، جيڪو اڄ سنڌي ماڻهن کي هر قسم جي هلچل ۽ جدوجهد کان روڪي چوي ٿو پيو تہ سڳا جا ميمبر بڻجي لطيف تي پڙ چاڙهيو، چو تہ لطيف ائتم بم آهي ۽ ان جي مزار تي طواف ڪرڻ سان سڀ مسئلا حل ٿي ويندا. اها سنڌي ڪامورن جي نئين چالاڪي آهي جيڪو پٿائيءَ کي روحاني پير جي درجي جي برابر سياسي پير واري حيثيت ڏيئي ان جو مجاور بڻجڻ ٿو چاهي. واقعي لطيف ۾ اهي سڀ خوبيون ۽ خاصيتون آهن، جيڪي هڪ عظيم انسان ۽ لافاني فنڪار ۾ هئڻ گهرجن، پر هو آئن اسٽائن ناهي ۽ نہ ئي هو، هوچي، يا چي گويرا آهي. پنهنجي قوم جي نجات لاءِ اوهان کي جديد ضرورتن مطابق انتظام ڪرڻا پوندا ۽ نئين زماني مطابق کوجنا ۽ تحقيق ڪري نوان گس ۽ گهيڙ ڳولڻا پوندا. اهڙي ڪم جو بار سنڌ جي نوجوانن کي کڻڻ گهرجي. سنڌي ڪامورو سڳا جو ميمبر ٿي سگهي ٿو، پر قومن جي قسمت بدلائڻ وارو عظيم ڪم هو پنهنجي نالائقي ۽ مفادپرستيءَ جي ڪري ڪڏهن بہ ڪري نہ سگهي.“

ان طريقي سان هو ڏيڍ ڪلاڪ تائين سنڌي ڪاموري جي لاک لاهيندو رهيو ۽ سنڌ جي علمي ۽ ادبي ادارن جي زوال پذير حالت تي عالمانہ انداز ۾ ڳالهائيندو رهيو.

پير صاحب ۾ وڏي خوبي ۽ خاصيت هئي بي ڊپائي ۽ بهادري. واري هوٽيسنگ جي پٽ ڪي ٻه سچ ۽ حق جو ڪلمون چوندي ڪين گسندو هو ۽ انهيءَ معاملي ۾ هو ياري دوستي يا حڪومت جي ڏاڍ ۽ ڏمر ڪان قطعي هراسان نه ٿيندو هو. حقيقت هي آهي ته اسٽيج تي اچڻ ڪان پوءِ هو، برسر اقتدار گروهه ڪي جيڪي ست سُريون ٻڌائيندو هو تن ڪي ٻڌي هال ۾ ويٺل ماڻهو هراسجي ويندا هئا، پر پير صاحب ڪي ڪابه پرواهه نه هوندي هئي. سندس تقرير دوران جيڪڏهن غلام مصطفىٰ شاهه، غلام علي الانا، غلام مصطفىٰ قاسمي ويٺل هوندا هئا ته ڪين مخاطب ڪري ضرور مٿن تنقيد ڪندو هو.

آءُ جيل ۾ هوس ته هڪ دوست ملاقات تي ٻڌايو ته ڪالهه پير صاحب ته حد ڪري ڇڏي. منهنجي پڇڻ تي هُن روئداد هن ريت ٻڌائي.

ڪالهه هڪ فنڪشن ۾ ڪيس اجرڪ پيش ڪئي ويئي ته، ڪاوڙجي اجرڪ وٺڻ ڪان انڪار ڪندي چوڻ لڳو ته: ” اجرڪ اسان جي صدين جي هنرمندي ۽ ذوق حسن جو شاهڪار آهي. ان ڪي اسان ٻن متضاد موقعن تي استعمال ڪندا آهيون. شاديءَ وقت گهوٽ ڪي اوڍائيندا آهيون ۽ وري ميت تي اوڇاڙي طور ڍاريندا آهيون. پر هن دور ۾ جڏهن اها .... ۽ ... جهڙن حرامين ۽ غاصبن ڪي سوڪڙي ۽ عزت افزائيءَ طور ڏيڻ جو رواج وڌو ويو آهي، ته مون وٽ ان جي اهميت ختم ٿي ويئي آهي، هاڻي اها قاسمي جهڙن مجاورن ڪي ڏيئي ڇڏيو، چو ته ميتن جي ڪپڙن جا اهي حقدار آهن.“

دوست ٻڌايو ته جن ٻن حاڪمن جا نالا وٺي پير صاحب ڪين لقب ڏنا، تن جو نالو وٺڻ ڪان اڳ ۾ سنڌ جا وڏيرا ۽ دستاربند اديب مشڪ ۽ گلاب سان وات ڌوئيندا آهن. هاڻي سنڌجي علمي حلقن ۾ چئوبول آهي ته، ”پير صاحب اسان ڪي پوهي ۾ وجهي ڇڏيندو.“ مون دوست ڪي چيو: ”سنڌ جو علمي ۽ ادبي حلقو بهادري ۽ بي خوفي ڪان سنڌ تي چڪو آهي، جيڪو خواه مخواهه ڊڄندو وتندو آهي. بزدل دانشور ۽ اديب هميشه قومن لاءِ ڪارنهن جو داغ ثابت ٿيندا آهن. باقي پير صاحب ته هر دور ۾ درباري

اديب ۽ دانشور جي خلاف رهيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هن امير خسرو جي هيڏي فني عظمت جي باوجود ان کي تيرنهن بادشاهن جو درباري ثابت ڪري ڪيس عوام دشمن ماڻهن جي ٽوليءَ ۾ شمار ڪري مذمت ڪئي ۽ پوري اردو پريس جي تنقيد ۽ گلا جي ڪا پرواهه نه ڪيائين. حقيقت ۾ پير صاحب جهڙا دانشور ئي قومن جي فڪري ۽ اخلاقي زندگيءَ لاءِ نور جا منارا هوندا آهن.

”تاريخ صرف بادشاهن ۽ جنگين جي سرگذشت ناهي پر اها ڪائنات ۾ انساني قافلي جي سفر جو داستان آهي. اها آڪاٽي آهي، محنت ڪش انسانن جي امنگن جي، موسيقارن جي ڏنن جي، فلسفين جي فڪري ڪاوشن جي، شاعرن جي خيالن جي بلند پروازن جي، رازن، مصورن، سنگتراشن، لوهرن، وادن، ڪنيرن، پرت پريندڙن هٿن جي تخليقي صلاحيتن جي ۽ انجنيئرن جي هنرمندن جي. جڏهن ڪوبه فاتح ۽ لٽيرو ڪنهن ملڪ تي تباهيءَ ۽ بربناديءَ جو طوفان بنجي اچي ڪڙڪندو آهي ته، ان وقت رڳو سياستدان يا بادشاهي گهراڻو تباهه نه ٿيندو آهي، پر سمورن هنرمندن ۽ فنڪارن جون سموريون صلاحيتون ۽ تخليقون تباهه ٿي وينديون آهن ۽ هنر ۽ فن جي نيسارن جي سامهون بند ٻڌجي ويندا آهن. ان وقت ڪنهن مورخ کان اها اميد رکڻ ته اهو مردي يا پٿر جي چپ وانگر غير جانبدار ٿي ويهندو سا ڳالهه، رڳو غاصب ۽ ڦورو قوتن جي مفاد جي حفاظت يا ظلم کان چشم پوشيءَ جي برابر ٿيندي.

انهيءَ جلال ۽ تاريخ جهڙي انتهائي ڳنڀير علم سان لاڳاپي جي باوجود هو انتهائي زنده دل يوڳائي ۽ فن لطيف سان بي انتها پيار ڪندڙ هو.

هڪ ڀيري پير صاحب بيمار هو ته حيدرآباد جي دوستن ڏانهن نياپو موڪليائين، ”فقير عبدالغفور جو راڳ ٻڌڻ چاهيان ٿو. اهڙو ڪو اهتمام ڪريو جنهن ۾ عبدالغفور کان سواءِ ڪوبه فنڪار نه هجي، جيئن آءٌ عبدالغفور جي آواز ۾ سچل ۽ پٽائيءَ جو راڳ ٻڌي ذهن جي سموري اڃ اجهائڻ ٿو چاهيان.“

پاڻ هڪ پيرو هڪ واقعو ٻڌايائين ته ” مون، ايران ۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊگري ملڻ واري موقعي تي تقرير ڪئي، جنهن ۾ مون ڪي چوٽو هو ته اڄ جو انسان فضائن ۾ گهمي ٿو. انهيءُ مفهوم لاءِ مون فارسيءَ جو هي جملو استعمال ڪيو ”امروز انسان به خلا ميرود“ منهنجي ايتري چوڻ تي محفل ۾ ٺهڪڙو مچي ويو. آءُ حيران ته، هي هيڏا وڏا دانشور کلن چو ٿا. آخر مون کي خبر پيئي ته جديد فارسيءَ ۾ ”خلا“ ڪاڪوس خاني کي چوندا آهن. پوءِ ته آءُ پاڻ پنهنجي فارسيءَ تي ڏاڍو کليس.“

منهنجي دوست عطامحمد ڀنڀري روايت ڪئي آهي ته: مونکي ڪسرت قوت باهه جي شڪايت هئي. آءُ پير صاحب وٽ ويس ته ڪنهن سٺي ڊاڪٽر ڏانهن خط لکي ڏيو، جيئن آءُ پنهنجي جسم ۾ پرندڙ مچ جو علاج ڪرائي سگهان. پير صاحب پنهنجي هڪ ڊاڪٽر ڏانهن هن ريت خط لکيو:

”محترم ڊاڪٽر صاحب! هي منهنجو دوست اوهان ڏانهن اچي ٿو، ڪيس اهڙي بيماري آهي جو جيڪڏهن انجو عشر عشير به مونکي يا توکي ملي وڃي ته پاڻ جيڪر قدرت جا ڪروڙين شڪر ڪريون.“

انهي قسم جا بيشمار لطيفا ۽ ٽوٽڪا ٻڌائي پاڻ به کلندو هو ته، يارن دوستن ۾ مداحن کي به کلائيندو رهندو هو.

افسوس جو هاڻي نه اهو مجنون رهيو، نه اهو صحرا.

چون ٿا ته دنيا جا عظيم مجاهد ۽ انقلابي جڏهن حياتيءَ جي لال ڪنوار کان، ڪاوڙجي موت جي ڪاري ديو سان ٻڪين پوڻ وارا هوندا آهن. تڏهن سندن دل جي آخري ڌڙڪنن تي پنهنجي ڌرتي ۽ عوام جي آزادي ۽ انقلاب جو ساز وڄندو آهي. ساڳيءَ ريت پير صاحب جي دل جي آخري ڌڙڪنن تي سنڌ ۽ تاريخ جي ٻن لفظن جي موسيقي وڳي ۽ بس.

ڪاش ڪيس اڄ ڪو وڃي ٻڌائي ته سنڌ جو عوام دريا خان جي روايت جو امين بڻجي اُٿيو آهيءَ نئين سنڌ جي تاريخ، پنهنجي رت سان لکي رهيو آهي.

*

پورو ٿيو.